

ÖZ

Buhara Hanlığı 1500 yılında Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin oğullarından biri olan Şiban'ın soyundan gelen Muhammed Şeybanî tarafından Maverünnehir'de kurulmuş, hanedan değişiklikleri ile birlikte 1920 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. 1500 yılında Şeybanîler (Ebu'l-Hayrîlar) ile başlayan hâkimiyet, 1599'dan 1785'e kadar yine Cuci'nin oğullarından biri olan Tokay Timur'un soyundan gelen Astrahanîler (Canoğulları, Tokay Timurlular) tarafından devam ettirilmiştir. Astrahanîler döneminin ilk hükümdarının kim olduğu sorusuna ek olarak hanedanın başlangıç tarihine dair yaşanan ihtilaf söz konusudur. Astrahanîler döneminde yaşanan taht mücadelesi sonucunda Babürlü hükümdarından istenen yardım, Harezm Hanlığı ile yapılan savaşlar ve iç çekişmeler Mangıt hanedanının engellenemeyen yükselişine ortam hazırlamıştır. Nadir Şah'ın otorite boşluğundan faydalanarak Türkistan'da İran hâkimiyetini hissettirmesi de yine bu hanedan dönemine denk gelmektedir. Bu İranî işgal sadece Buhara'da değil Türkistan hanlıklarında da iç siyasî dengeleri tamamen değiştirmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Buhara Hanlığı toprakları üzerinde hâkimiyet sürmüştür. Mangıtlar devri genel olarak diğer Türkistan hanlıkları üzerinde otorite kurma, siyasî istikrarı sağlama ve Rusya ile denge politikası kurma çabasıyla geçmiştir. Ancak Rus Çarlığı'nın Türkistan hanlıklarını işgal etmeye başlamasıyla bu tehlike Buhara Hanlığı için de ciddiyet kazanmıştır. Türkistan'ın İngiliz ve Rus rekabetinin etkisinde kaldığı bu yıllarda, Buhara Hanlığı Rusya'dan yana bir tavır sergilemiştir. Bu dönemde Kazan ve Kırım Tatarlarının başı çektiği cedit hareketi kendini Türkistan'da da hissettirmeye başlamış, hanlık sosyal ve kültürel olarak ikiye bölünmüştür. Cedit hareketine mensup yenilik taraftarı kimseler ile geleneksel yapının sürdürülmesini destekleyen kadimciler arasında yaşanan çekişmeler de hanlığın siyasî hayatında önemli rol oynamıştır. Rus demiryollarının Türkistan içlerine kadar uzanmaya başlamasıyla kaçınılmaz işgaller de birbirini izlemiş, Mangıtlar döneminde Buhara Hanlığı Rus işgaline uğramıştır. Buhara Hanlığı, Rus Çarlığı'nın yıkılışı ile 1918-1920 yıllarında bağımsızlığa kavuşsa da bu durum çok uzun sürmemiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Bolşevik ve Menşevikler arasında yaşanan iç savaşın etkileri hanlığın mevcudiyeti üzerinde önemli bir paya sahip olmuştur. Bolşevik hareketin sunduğu fikirler Buhara'daki aydın kesimi de etkisi altına almış ancak Buharalı ceditçilerin güvenilir buldukları bu fikirler hanlığın Bolşeviklerce işgal edilmesine sebep olduğu gibi siyasî sonuçları da tam olarak onların tahmin ettiği gibi olmamıştır. 1920 yılında Sovyet ordusuna yenik düşerek hanlığı terk etmek zorunda kalan Âlim Han'ın ardından hanlık Sovyet kontrolüne geçmiştir. Hanlığın Sovyet hâkimiyetine geçiş sürecinde kültürel ve sosyal değişimler etkili olmuştur. Çalışmada bu değişimler yenilik taraftarı kadroların bu konudaki faaliyetleri üzerinden incelenmiştir. Sovyetler Birliği'ndeki idari yapılanma neticesinde 1923 yılında Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını alan hanlık, 1924 yılında siyasî olarak tamamen ortadan kaldırılmıştır. Çalışma, Buhara Hanlığı'nın Astrahanîler ve Mangıtlar idaresinde olan döneminin siyasî yönünü incelerken sözü edilen dönemlerde ortaya çıkan dönem kaynaklarının ve bu dönem ile ilgili güncel kaynakların tanıtılmasını da amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Şeybanîler, Astrahanîler, Mangıtlar, Rus İşgali, Türkistan Hanlıkları, Cedit Hareketi.

* Arş. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/TÜRKİYE, E-Posta: inciyelda@yyu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4881-8683.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):
GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ
BUKHARA KHANATE DURING THE ASTRAKHANIDS AND MANGITS (1599-1920):
ITS SOURCES AND POLITICAL HISTORY IN GENERAL LINES

ABSTRACT

The Khanate of Bukhara was founded in 1500 in Transoxiana by Mohammed Shaybani, a descendant of Shiban, one of the sons of Genghis Khan's eldest son, Cuci, and continued to exist until 1920 with dynastic changes. The dominance, which started with the Shaybanids (Abu'l-Hayrlılar) in 1500, was continued from 1599 to 1785 by the Astrakhanids (Canoğulları, Tokay Timurids) who were descendants of Tokay Timur, who was also one of the sons of Cuci. The question of who was the first ruler of the Astrakhanid period, as well as the date of the beginning of the dynasty, is in question. As a result of the struggle for the throne in the Astrakhanid period, the help requested from the Mughal ruler, the wars with the Khwarezm Khanate and internal conflicts prepared the environment for the unstoppable rise of the Mangit dynasty. The fact that Nadir Shah took advantage of the authority vacuum and made Iranian dominance felt in Turkestan also coincides with this dynasty. This Iranian occupation has completely changed the internal political balance not only in Bukhara but also in the Turkestan khanates. After the death of Nadir Shah, the Astrakhanid dynasty came to an end in Bukhara and was replaced by the Mangit dynasty. The Mangit dynasty ruled over the Bukhara Khanate from 1785 to 1920. The period of Mangits generally passed with efforts to establish authority over other Turkestan khanates, to ensure political stability and to establish a policy of balance with Russia. However, this danger gained seriousness for the Bukhara Khanate as the Russian Tsardom began to occupy the Turkestan khanates. In these years, when Turkestan was under the influence of the British and Russian rivalries, the Bukhara Khanate took an attitude in favor of Russia. In this period, the jadid movement led by Kazan and Crimean Tatars began to make itself felt in Turkestan, and the khanate was divided into two socially and culturally. The conflicts between the supporters of innovation belonging to the Jadid movement and the opponents who supported the continuation of the traditional structure also played an important role in the political life of the khanate. As the Russian railways began to extend into Turkestan, inevitable invasions followed each other, and the Bukhara Khanate was occupied by the Russians during the Mangits period. Although the Bukhara Khanate gained its independence in 1918-1920 with the collapse of the Russian Tsardom, this situation did not last long. The effects of the civil war between Bolsheviks and Mensheviks during the First World War had an important share on the existence of the khanate. The ideas presented by the Bolshevik movement also influenced the intelligentsia in Bukhara, but these ideas, which the Bukhara jadids found reliable, caused the khanate to be occupied by the Bolsheviks, and their political results were not exactly as they had predicted. After Alim Khan, who was defeated by the Soviet army and had to leave the khanate in 1920, the khanate passed under the control of the Soviets. Cultural and social changes were effective in the transition process of the Khanate to Soviet domination. In the study, these changes were examined through the activities of the pro-innovation staff on this subject. The khanate, which was renamed the Bukhara Soviet Socialist Republic in 1923 as a result of the administrative restructuring in the Soviet Union, was completely abolished politically in 1924. While examining the political aspect of the period of the Bukhara Khanate under the rule of Astrakhanids and Mangits, it also aims to introduce the period sources and current sources related to this period.

Keywords: Bukhara Khanate, the Shaybanids; the Astrakhanids, the Mangits, Russian Invasion, Turkestan Khanates, Jadid Movement.

GİRİŞ

Buhara Hanlığı, Moğolların etnik, Timur Devleti'nin ise siyasi mirasçısı olarak öncelikle Cuci'nin oğlu Şiban soyundan gelen Şeybanîlerin, sonra yine Cuci'nin bir başka oğlu olan Tokay Timur'un soyundan gelen Astrahanîlerin ve son olarak Cengiz'e bağlı kabilelerden biri olan Mangıtların idaresinde 1500-1920 yılları arasında Maverâünnehir ve çevresinde hüküm sürmüş Türkistan hanlıklarından biridir. Altın Orda hanı Batu'ya bağlı olan kardeşi Şiban, kendisine yurt olarak verilen Irgız, Savuk ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar olan bölgeyi yazlık, Arakum, Karakum, Sirderya, Çu ırmağı ve Sarısu boylarını da kışlık yurt olarak kullanmıştır.¹ Onun soyundan gelenler daha sonra Batı Sibirya'ya göç ederek burayı hâkimiyet alanları yapmışlardır. Şiban ulusunun buradaki hâkimiyet yıllarının ilk hükümdarı olan Ebulhayr Han'ın, bölgenin güneyine saldırılarda bulunması ve buradaki bazı şehirleri zaptetmesinden ziyade Uluğ Beğ'in kızı ile evlenmesi Şiban ulusunun Çağatay Hanlığı'nın siyasi mirasını üstlenen Timur sahasına girmesini sağlamıştır. Görüldüğü gibi Altın Orda ve Çağatay Hanlığı ile yakından ilgisi bulunan Buhara Hanlığı, her iki Moğol kökenli idarenin parçalanmasından sonra Türkistan'da onların bakiyesi üzerine devlet kuran Timur Devleti'nin zayıflamasıyla ve kuzeyden güneye göç eden Şiban soyunun Cengizli geleneğini benimseyen hanlarından Şeybani Han'ın, 1500'de Maverâünnehir, Fergana ve Harezm'e sahip oluşu ile ortaya çıkmıştır.

¹ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 606.

1500 yılında temelleri atılan hanlığın kurucu unsuru olan Şeybanîlerin aynı zamanda Özbek ulusu olarak da anıldığı görülmektedir.² Başta Ebulgazi olmak üzere dönemin kaynaklarında Altın Orda hanı Özbek Han'a yapılan atıflar Özbek adının onun isminden geldiği görüşünü yaygınlaştırsa da buna dair yapılan itirazlar da belirli bir mantık çizgisi dâhilinde bulunmaktadır. Bu eleştirilerden birinin sahibi olan A. A. Semenov'a göre Özbek tabiri, Ak Orda sahasında yani devletin doğu kısmında ortaya çıkmış iken adına atıf yapılan Gök Orda hanı Özbek Han ise ülkenin batısında bulunmaktadır. Bu sebeple kaynaklarda geçen Özbek tabiri ile bir ilişkisi bulunması mümkün değildir.³ Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Türk-Moğol kabilelerine bu ismin neden ve nasıl verildiğinin kökenine dair pek çok tarihçi tarafından ortaya konulan fikirler neticesinde herkesi ikna edici bir cevap henüz bulunamasa da onlar ile Maverâünnehir ve Harezm'de bulunan Özbeklerin aynı olmadıklarını konumuz gereği belirtmeliyiz.

1500-1599 yılları arasında Buhara Hanlığı'nın idare eden Şeybanîlerin ardından hâkimiyeti üstlenen Astrahanîler ve Mangıtlar devirleri çalışma konumuzun esasını oluşturmaktadır. Cengiz soyundan gelen Astrahanîler ile Cengiz'e bağlılık gösteren ve Altın Orda'da emir sıfatı ile yönetici kadro içerisinde oldukça mühim bir yere sahip olan kabilelerden biri olan Mangıtlar tarafından yönetilen Buhara Hanlığı'nın 1599-1920 yıllarını esas alan araştırma eseri çok yoktur. Aksine aslî kaynaklar bakımından oldukça verimli geçen bu dönem hem hanların ve emirlerin kendi tarihlerini yazma, yazdırma isteği neticesinde ortaya çıkan eserler hem de Batılılar için bir sır dünyası olarak Türkistan'ın en verimli noktasında bulunan bu bölgeye duyulan merakın ürünleri olan seyahatnameler ile temel kaynaklar açısından zenginlik sunmaktadır. Ancak eserlerin genel özellikleri göz önüne alındığında bu kaynakları dikkatli kullanmak gerekmektedir. Çünkü Buhara Hanlığı'ndaki tarih yazımı incelendiğinde eserlerin hemen hepsinin istek üzerine yazıldığı görülmektedir. İthaf olunmuş eserlerin yanlı eserler olacağına, yöneticilerin kötü yönlerinin ya da yaptıkları yanlışların açıkça verilemeyeceğine, dönemin fazla iyimser bir bakış açısıyla yansıtılacağına dikkat edilmelidir. Hanlıktaki tarih yazımının Şeybanîlerin ilk dönemi hariç tutulduğunda Fars dilinde olması başka bir dikkat çekici özelliktir. Buhara İrani kökenli unsurların ve Fars dilinin en yoğun hissedildiği hanlıktır. Ayrıca Afşar hanedanının kurucusu Nadir Şah'ın İran'daki hâkimiyetinden kaçan âlimlerin Buhara'ya sığınması ile bu durum desteklenmiştir. Yabancı seyahatnameler ise belli bir misyonun ürünü olarak kaleme alındıkları ve farklı bir kültür ile modern hayatın içinden gelenlerce yazıldığı için genellikle hanlığın olumsuz yönlerini sunmaktadır. Örnek olarak hanlıktaki sıkı tedbirler ve baskıdan sık sık söz eden 19. yüzyıl seyahatname yazarları bunun sebepleri üzerinde hiç durmamakta bu durumu sadece geri kalmışlık olarak görmektedir. Hâlbuki hanlığın Rus işgali sonrasında yaptığı anlaşma maddeleri onları bu sıkı tedbirlere mecbur etmiştir. Rus işgalinden söz etmişken şunu da belirtmekte fayda var ki o da işgalden sonra yazılan eserler başlangıçta Rus tesirinin kötü yönlerine dikkat çekerken daha sonra, özellikle 20. yüzyılda kaleme alınan eserler ise işgalin Buhara'daki demiryolu, tarım faaliyetleri ve şartları ağır olsa da vergi sistemini düzene sokması gibi olumlu yönlerine daha çok yer ayırmışlardır. Bunlar daha çok Rusya'da modern eğitim almış daha sonra da reformist fikirlere sahip olan yazarların görüşleridir. Bolşevik İhtilali ile bu fikirler Çarlığı ve hanlığı kötüleyen, sosyalist idareyi yücelten bir hal alacak ve bu durum Sovyetler Birliği'nin dağılına kadar bu doğrultuda devam edecektir.

Aslî kaynakların dışında Buhara Hanlığı'nı bir bütün olarak ele alan araştırma kaynağı sayıca az olup bu konuyu ele alan eserler de Robert D. McChesney, Yuri Bregel, Zeki Velidi Togan'ın eserleri gibi genel olarak Türkistan tarihini inceleyen çalışmalardır. Eserlerin bir kısmı Rus işgali sonrası Türkistan'ın işgal altındaki vaziyetini anlatırken diğerleri ise daha çok cedid hareketinin doğuşunu esas alarak Buhara'dan bahsetmektedir. Ayrıca Özbeklerin genel manada tarihlerini veren eserler var olduğu gibi bunların arasında nitelikli sayılabilecek olanları da Nurten Kılıç-Schubel ve Martin B. Dickson'a ait olan çalışmalardır. Nurten Kılıç'ın çalışmaları daha çok Şeybanîler dönemine yani Buhara Hanlığı'nın ilk asrına ışık tutarken sonraki dönemler için yapılan çalışmalar Audrey Burton, Anke von Kügelgen, Seymour Becker ve yakın tarihte Buhara Hanlığı üzerine ayrıntılı çalışan Nurettin Hatunoğlu'na ait araştırmalar ile sınırlıdır. Hanlıklar döneminden itibaren Özbek kültür tarihini anlatan eserler ise Edward Allworth'u saymazsak yok denecek kadar azdır.

Çalışmamızın giriş bölümünde hanlığın asıl kurucuları olarak kısaca değindiğimiz Şeybanîlere konumuzun aslını oluşturmadığı için bir daha değinmeyerek onlara ait kaynakları vermedik. Bunun yerine başta Buhara Hanlığı'nın incelediğimiz dönemlerine, Astrahanîler ve Mangıtlara ait aslî kaynaklara yer verdik, daha sonra ise her iki hanedanın dönemlerine dair bilgi veren araştırma eserlerini sıraladık. Siyasi tarih anlatımı olarak öncelikle Astrahanîler dönemi, 1599-1785 yılları arasında hanlıkta gelişen olaylar, taht değişiklikleri ve Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali üzerinde durduk. Astrahanîlerden tahtı devralan Mangıtlar dönemini ise daha ayrıntılı işledik. Çünkü 1785 yılından hanlığın son emiri Âlim Han'ın Buhara'dan ayrılış tarihi olan 1920 yılına kadar gelişen olaylar Türkistan'ın geleceği açısından daha fazla önem arz etmektedir. Bu sebeple söz edilen kısımda daha çok kaynak kullanmaya gayret ettik. Köken olarak aynı fakat rejim olarak ayrı olan iki farklı işgale uğrayan Buhara'daki reformist hareketlere de hanlığın kaderinde belirleyici oldukları için yer verdik. Yine son dönemde ortaya çıkan Basmacı hareketine ise çok değinmedik. Çalışmamızın ilk kısmında yer alan aslî kaynaklar için M.

² İsmail Türkoğlu, "Şeybanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, 2010, s. 45.

³ Gündoğdu, *agm*, s. 608.

Bilal Çelik, Anke von Kügelgen ve Yuri Bregel'in tarih yazımı içeren çalışmalarından, siyasi tarih ve Rus işgalinin etkileri hususunda ise A. Vambery, Zeki Velidî Togan, Nurettin Hatunoğlu, Seymour Becker, Audrey Burton'a ait önemli çalışmalardan çokça faydalandık.

1. Astrahanîler Dönemi Aslı Kaynakları

Astrahanîler dönemi aslı kaynaklarını⁴ elimizdeki mevcut bilgiler doğrultusunda *İmam-Kulu-Name* adlı eser ile başlatmak mümkündür. Tam olarak adını bilmediğimiz ancak takma ad olarak Süheyl'i kullanan yazar, eserini İmam Kulu Han'a ithaf etmiştir. Eserin başlangıcı Timur dönemine ayrılrsa da son kısımları kayıp olduğu için tam olarak hangi dönemde sonlandığı bilinmemektedir. Mahmud b. Emir Veli tarafından kaleme alınan *Bahru'l-Esrar fi Menâkibu'l-Ahyar* adlı eser ise yedi ciltlik bir dünya tarihi formatına sahip olsa da özellikle Türkistan tarihine ışık tutması ve 1640-1641 yılları arasındaki Astrahanîler tarihine dair verdiği kıymetli bilgiler sebebiyle önemlidir. Eser parçalar halinde Rusçaya tercüme edildiği gibi yine aynı şekilde Farsça olarak da neşredilmiştir.⁵

Kaynaklar incelendiğinde Subhan-Kulu Han dönemine ait eserlerin sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bunlardan biri *Destûru'l-Mülûk* adlı eser olup yazarı Hoca Muhammed Tirmizi'dir. Yazar çağdaşı olduğu Abdulaziz Han ve Subhan-Kulu Han dönemlerine, Buhara Hanlığı'nda 1681-1695 yılları arasında gelişen olaylara dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bir başka eser ise Subhan Kulu Han'ın emri ile Muhammed Belhi tarafından kaleme alınmış *Subhan Kulu Name* adlı eserdir. Eserde Subhan Kulu Han'ın çocukluğu, kişiliği ve seferleri temel alınırken onun döneminin siyasi olaylarına da yer verilmiştir. Yine aynı dönemde yazılmış bir eser olan *Muhîtu't-Tevarih*'in yazarı ise Muhammed Emin'dir. Eserin bizi ilgilendiren kısmı Subhan Kulu Han dönemine dair verdiği bilgiler ile kültür tarihi ve çağdaşı olan ulemanın özellikleri hakkında yazdıklarıdır.⁶

Ubeydullah-Name adlı eser ise adından da anlaşılacağı gibi Ubeydullah Han dönemini yansıtmaktadır. Devlet adamı Muhammed Masum Pervaneci'nin Mir Muhammed Emin Buhari'den isteği üzerine hazırlanan eser Ubeydullah Han'ın tahta çıkış töreninin tüm ayrıntıları ile başlamakta ve Özbek kabileleri arasındaki çatışmalar, saray hayatı, iktisadi durum gibi hanlığa ait önemli konularla 1716 yılına kadarki olayları aktarmaktadır. 1957 yılında Rusçaya çevrilen eser giriş ve sonuç bölümlerinin de bulunduğu seksen bölümden oluşmaktadır. Eser bugün Özbekistan Bilimler Akademisi'nde bulunmaktadır. *Ubeydullah-Name*'nin devamı olduğu düşünülen *Tarih-i Ebu'l-Feyz Han* ise Abdurrahman Devlet tarafından kaleme alınmıştır. Rusçaya tercüme edilen eser Ebu'l-Feyz Han döneminin ilk on yılında hanlıkta meydana gelen siyasi, sosyal olaylar ile hanlığın içerisinde bulunan kabileler hakkında bilgi vermektedir.⁷ Muhammed Mukim Han'ın isteği ile Muhammed Yusuf Munşi tarafından kaleme alınan *Tezkire-i Mukim Hanî* adlı eser 1697-1704 yılları arasında tamamlanmıştır. Cengiz dönemi ile başlayan eserde Şibanîler, Astrahanîler ile Buhara Hanlığı'nın sosyal ve ekonomik durumu ele alınmıştır. Eserin Fransızca ve Rusça tercümesi yapılmış ayrıca Farsça olarak neşredilmiştir. Astrahanîler tarihini içeren bir başka eser ise, Hocam Kulu Belhî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Kıpçak Hanî* adlı eserdir. Peygamberler döneminden Buhara Hanlığı'nın 1726 yılına kadar olan tarihini veren eserin Rusçaya tercümesi bulunmaktadır. Son olarak *Silsiletü's-Selâtin* adlı eserde ise eski Türk ve Moğollardan başlanarak Astrahanîler tarihi anlatılmaktadır. Eseri dikkat çekici kılan yazarının Astrahan hanedanı şehzadelerinden Muhammed Selim olmasıdır. Taht mücadelelerinden uzak durarak ömrünü seyahat ile geçiren Muhammed Selim İsfahan, Bağdat, Halep, Şam, İstanbul, Mekke ve Hindistan'da bulunmuş eserini de uzun süre hizmetinde bulunduğu Babürlü Muhammed Şah'a ithaf etmiştir.

2. Mangıtlar Dönemi Aslı Kaynakları

Mangıtlara ait aslı kaynaklardan⁸ *The Legendary Biographies of Tamerlane*⁹ adlı eserin yazarı tarihçi Ron Sela tarafından doktora tezi¹⁰ içerisinde İngilizceye tercüme edilen *Tuhfetü'l Hani*, Mangıtlar döneminin 1722-1759 yılları arasındaki olaylarını anlatmaktadır. Kadı Vefa tarafından yazılan bu eser onun ölümünden sonra

⁴ M. Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", *History Studies: International Journal of History*, C. 4, S. 2, July 2012, s. 95-119. Ayrıca bkz. Yuri Bregel, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, s. 395-403; Anke von Kügelgen, "Bukhara VIII. Historiography of the Khanate 1500-1920", *EI*, Volume IV, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukharaCOM_7183?s.num=7&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15)

⁵ Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 106-108.

⁶ Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 108.

⁷ Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 109-111.

⁸ M. Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 3, Ankara 2012, s. 781-800. Ayrıca bkz. Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002; Kügelgen, *agm*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukhara-COM_7183?s.num=7&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15); Yuri Bregel, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, s. 395-403.

⁹ Ron Sela, *The Legendary Biographies of Tamerlane: Islam and Heroic Apocrypha in Central Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

¹⁰ Ron Sela, *Central Asia in the 18th Century: The Age of Introspection*, Indiana University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bloomington 2004.

Nesefî tarafından 1782 yılına kadar devam ettirilmiştir. Eser, Muhammed Rahim dönemini oldukça ayrıntılı bir biçimde işlemiştir. *Mecmuu'l-Erkam*, Emir Şah Murad döneminde Molla Şihabeddin tarafından kaleme alınmış olup tamamıyla idari yapılanmaya odaklanmaktadır.¹¹ Bu sebeple hanlığın yönetim şekli ve memuriyetler hususunda önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Eser, Yuri Bregel'in Mangıtlar devrindeki Buhara idaresini anlattığı eserinde ayrıntılarıyla ele alınmıştır.¹²

Mangıtlar dönemine ait en kapsamlı eser ise Emir Haydar'ın isteği üzerine Muhammed Şerif tarafından kaleme alınan *Tâcu't Tevârih*'tir. Bütün bir Astrahani devri tarihini veren eser Mangıtları da Emir Haydar dönemine kadar getirmektedir. Emir Haydar'ı anne tarafından hem Hz. Muhammed'e hem de Cengiz Han'a bağlayan yazar, onun Şeybani hanedanına mensup atalarından söz etmiş, Nadir Şah'ın Türkistan seferi hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Emir Haydar'a ayrı bir bölüm ayrılan eserde onun çocukluk, gençlik yılları ile tahta çıkışı anlatılarak bir nevi biyografisi de oluşturulmuştur.¹³ Emir Haydar dönemini anlatan bir diğer eser ise *Tarih-i Emir Haydar*'dir. Molla İbadullah ve Molla Muhammed Şerif tarafından Farsça kaleme alınan eserde sadece Emir Haydar değil Şah Murad ve Emir Nasrullah hakkında da bilgiler mevcuttur. Mangıt hanedanına mensup Muhammed Danyal Atalık'ın oğlu Muhammed Yakup Buhari'ye ait olan *Gülşen-i Mülûk*, Mangıt hanedanının 1827-1830 yılları arasındaki olaylarını anlatmaktadır. Ona ait bir diğer eser olan *Risale* ise ayrıntılı bir hanedan tarihidir. Muin takma ismiyle kaleme alınan *Zikr-i Tadâd-ı Pâdişâhân-ı Özbek* adlı eser ise, Mangıt dönemi olaylarının sadece siyasi olanlarını, özellikle de hanlıklar arası mücadeleleri ele almaktadır. Buhara emiri Şah Murad'ın oğlu Mir Hüseyin tarafından yazılan *Mehâzinu't-Takvâ fi Tarih-i Buhara*'da küçük yaşta babası ile seferlere katılmaya başlayan Mir Hüseyin'in gözünden siyasi olaylar, babasının tarikata girişi, hocaları ve babasının ölümünden sonraki olaylar anlatılmaktadır.¹⁴

Önemli eserlerden biri olan ve Mirza Şems Buharayî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar* ise Rus şarkiyatçı V. V. Grigorev'in ısrarları neticesinde Orenburg'ta kaleme alınmıştır. Buhara hanları ile Kaşgar hükümdarlarına ithaf edilen eser 1861 yılında Grigorev tarafından Kazan'da basılmış daha sonra dipnotlandırılarak Rusçaya tercüme edilmiştir. Eserin Buhara Hanlığı'nı ilgilendiren kısmı Emir Haydar'ın tahta çıkışı ile başlamakta, Nasrullah'ın tahta geçişi ile sona ermektedir.¹⁵ Çar II. Aleksandr ile bizzat görüşmüş, Emir Muzaffer döneminde St. Petersburg'ta bulunarak Rusya'yı yakından tanımış Ahmed Daniş'e ait olan Farsça *Risale-i Ahmed Daniş-Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye* adlı eser de Mangıt devri için önemli sayılacak kaynaklar arasındadır. Eser Emir Danyal'dan Emir Abdulahad'a kadar olan hanların hâkimiyet dönemlerini içermektedir. Ayrıca sosyal olayların da yansıtıldığı eserde hanlıktaki bazı sıkı tedbirler Ahmed Daniş tarafından eleştirilmiştir.¹⁶ Mirza Abdul-Azim Sami Bustanî tarafından 1901 yılında yazılan *Tuhfe-i Şahi*, Mangıt hanedanının resmî tarihini vermektedir. Eser Ubeydullah Han ile başlayıp Abdulahad'ın tahta çıkışı ile sona ermektedir. Ona ait bir diğer eser olan *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye*'de ise daha önceki bir döneme gidilerek Muhammed Rahim'in idareyi ele alışından Emir Muzaffer'e kadar olan dönem ile Akmesicid ile Evliya-Ata'nın Rus idaresine geçişi anlatılmaktadır.¹⁷ Son olarak söz edeceğimiz iki eserin yazarı ise Buhara Hanlığı'nın Rus devriminden önceki tarihçisi olarak kabul gören Muhammed Selim Bek'tir. Onun 1912'de Taşkent'te basılan *Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Mütekaddimîn ve Müteahhirîn* adlı eseri Astrahani ve Mangıt hanedanlarının önceki tarihleri ile Âlim Han dönemini kapsamaktadır. Eserde ayrıca Osmanlı ile ilişkilere de yer verilmiştir. Diğer eseri *Tarih-i Selimî* ise Buhara Hanlığı'nın son emiri Âlim Han'ın isteği üzerine yazılmış Cengiz Han'dan 1920 yılına kadar olan olayların geniş bir tarihini vermiştir. Eserin dikkat çekici yanı Rusların yaptığı demiryolları, hanlığın iktisadi durumu, I. Dünya Savaşı sırasında hanlığın vaziyeti, Ekim Devrimi'nin hanlığa etkileri ve Sovyet rejiminin Buhara'daki tesisi gibi konuların ayrıntılı olarak anlatılmasıdır.¹⁸

Buhara Hanlığı'nın 19. yüzyıldaki durumunu çağdaş olarak kayıt altına alan Batılı seyyahların, misyonerlerin ve askerlerin seyahatnameleri de ilk dönemlerinde çoğunlukla bilgi amaçlı rapor mahiyetinde olsa da sonraki yıllarda bu seyahat yazılarının geliştirilerek yazılmaları ile birer Buhara tarihi oluşturmaları bakımından asli kaynaklar arasında sayılabilecek kapasiteye ulaşmışlardır. Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden önce Batılılarca hem bir merak konusu hem de Rusya ve İngiltere arasında rekabet alanı olan Buhara'ya gelen ilk isim Alman Eduard Eversmann'dır. 1820 yılında Buhara'da üç ay boyunca bir tüccar kılığında girerek bulunan Eversmann'ın bu seyahatinin izlenimleri merakla beklense de onun bitki örtüsü ve hayvan türlerini kayıt altına alması büyük hayal kırıklığına sebep olmuştur. Eser *Reise von Orenburg nach Buchara*¹⁹ adıyla 1823 yılında yayınlanmıştır. 1820 yılında elçilik heyeti ile birlikte görevlendirilen Rus subayı Baron von Meyendorff'a ait olan

¹¹ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 785.

¹² Yuri Bregel, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Bloomington 2000.

¹³ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 786-788.

¹⁴ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 788.

¹⁵ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 789.

¹⁶ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 791.

¹⁷ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 792-793.

¹⁸ Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", s. 793-794.

¹⁹ Eduard Eversmann, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

A Journey From Orenburg To Bokhara adlı eser önce 1826'da Fransızca, sonra da 1840'ta İngilizce olarak basılmıştır.²⁰ İngilizcesini incelediğimiz eserde Meyendorf'un sadece Buhara Hanlığı'nın değil diğer hanlıkların siyasi durumu, yönetimi, asker sayısı, savunma sistemleri üzerine de notlar kaydettiğini görmekteyiz. İngiltere'nin sömürgecilik başta olmak üzere siyasi ve askeri planlarının sonucu olarak Buhara'ya gönderdiği ilk isim Doğu Hindistan Şirketi'nde görevli William Moorcroft'tur. Kültürel ve dini meselelerden ziyade ticaret için politik ve stratejik bilgiler aktardığı notları 1841 yılında *Travels in the Himalayan, Provinces of Hindustan and The Panjab Ladakh and Kashmir in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara* (London, 1841) adıyla iki cilt olarak basılmıştır. Bu dönem için Buhara'ya yapılmış önemli seyahatlerden biri de notlarını üç ciltte toplayan İngiliz Alexander Burnes'e aittir. Buhara Kuşbeyi'ne verdiği değerli hediyeler ve kılık değiştirmesi ile halkın arasında rahatlıkla dolaşım seyahat eden Burnes, *Travels into Bokhara*²¹ adlı eserini 1831, 1832 ve 1833 yıllarında yaptığı seyahatlerde tuttuğu notlarla oluşturmuştur. Buhara ile ilgili olan kısımlar daha çok köle ticareti, Şii ve Sünni çatışmaları, medreselerin fiziksel durumu ve medreselerdeki eğitimin içeriğini kapsamaktadır.²² Burnes ile aynı dönemde seyahat eden İngiliz Arthur Conolly ise onun kadar ayrıntılı bilgiler kaydedemediği gibi geri dönecek şansa da sahip olamamıştır. Kaydettiği en önemli bilgi Rusya'nın güneye inmesini engellemek için arayan İngiliz hükümetine, hanlıklar arasındaki çatışmaların sona erdirilmesinin doğal bir hat oluşturarak amaçlarına hizmet edeceğini belirten bir kayıttır.²³ Conolly'nin geri dönememesi üzerine onu bulmakla görevlendirilen Colonel Stoddart da Conolly ile birlikte idam edilmiştir. Onların akıbetlerini öğrenmek için Buhara'ya gelen Dr. Joseph Wolff'un seyahat notları da iki İngiliz'in başına gelenleri araştırmaktan öteye geçememiştir.²⁴

Joseph Wolff iki İngilizin akıbetini araştırmak için geldiği Buhara'da tıpkı kendinden önceki iki kişi gibi Emir Nasrullah tarafından hapsedilerek ölüme mahkûm edilmiştir. Bu durumu öğrenen İngiliz hükümeti Wolff'un idamına müdahale maksadıyla Kaçar hanedanından ricada bulunarak Joseph Wolff'un kurtarılmasını talep etmiştir. Wolff'un tutuklu kaldığı 1843-1844 yılları İran'daki Kaçar hanedanı ile Buhara hanlığı arasındaki ilişkilerin en güçlü olduğu döneme denk gelmektedir. Bu sebeple İngilizler tarafından Kaçar hanı Muhammed Şah'ın girişiminin reddedilemeyeceği düşünülmektedir. Nitekim durum da bu şekilde gelişmiş, Kaçar hanı tarafından Joseph Wolff'u kurtarmakla görevlendirilen elçi Abbaskulu Han, Buhara emirinin huzuruna çıkarak adı geçen İngilizin salınmasını şah adına rica etmiştir. Bu girişim neticesinde hayatı kurtulan Joseph Wolff, İran üzerinden ülkesine dönebilmiştir. Bu ziyaretini ve Buhara'daki genel durumu, kölelik sistemini, ticaret ve iktisadî hayata dair izlenimlerini kaleme alan Abbaskulu Han, bu notları resmî bir görevli olması sebebiyle *Sefaretnâme-i Buhara* başlığı ile kayıt altına alınmıştır. Sözü geçen özgün metin İran İslam Şurası Meclis Kütüphanesi'nde Hormoz Kazemighalinghieh tarafından keşfedildiğinde raporun müellifi olarak Seyfullah Mirza ismiyle karşılaşılmıştır. Ancak dönemin kaynakları, İngiliz hükümetinin yazdığı mektuplar ve Joseph Wolff'un seyahatnameesi ile yapılan karşılaştırmalar sonucunda eserin müellifinin Abbaskulu Han olduğu tespit edilmiş, rapor tahlil ve açıklamaları eklenmek suretiyle Türkçeye tercüme edilerek basılmıştır.²⁵

Bu başarısız seyahatlerin ardından yaşananlardan alınan tecrübeler ile gelen seyyahların ya da resmî görevlilerin daha profesyonelce hazırlandığını görüyoruz. Profesyonellik konusunda en dikkat çekici isim ise birçok Doğu diline sahip Macar filolog Armin Vambery'dir. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde kendini İslamî bilgiler ve Doğu dilleri açısından geliştirdikten sonra sahte bir derviş kılığında Türkistan seyahatine başlayan Vambery 1863 yılında Buhara'ya gelmiştir.²⁶ Vambery'nin, derviş kılığına bürünmesi onun en ayrıntılı Türkistan notlarını kaleme alan kişi olmasını sağlamıştır. Günlük hayattan, medreselere, idari yapıdan halkın durumuna kadar birçok olayı aktaran Vambery için bu seyahat *History of Bokhara*²⁷ adlı eserine de kaynak oluşturmuştur. Vambery'nin bu eseri seyahat notlarından ayrı bir siyasi tarih kaynağı olması bakımından da önem taşımaktadır. Ayrıca buna benzer bir eserin daha sonra yazılmaması da dikkat çekicidir. Buhara Hanlığı döneminde Farsça yazılan çağdaş kaynakları inceleyerek hazırladığı bu eserde Vambery, İslam öncesi dönemden başlayarak Safeviler, Selçuklular, Moğollar, Timurlular ve Emir Muzaffereddin'in hâkimiyet yıllarını içeren dönemi ayrıntılarıyla kaleme almıştır.

Amerika'nın Petersburg sefareti ikinci sıratibi Eugene Schuyler'in işgal altındaki Türkistan'a ait gözlemlerinin bulunduğu *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja*²⁸ adlı iki ciltlik eser de önemli sayılacak kaynaklar arasındadır. Eser Osmanlı'da Mekteb-i Bahriye-i Şahane'nin İngilizce muallimi Kolağası Ahmed Efendi tarafından kısmen Türkçeye çevrilmiş, 1877 yılında da *Basiret*

²⁰ Baron von Meyendorf, *A Journey From Orenburg To Bokhara in the years 1820*, Spectator Press, Madras 1840.

²¹ Aleksander Burnes, *Travels into Bokhara*, Vol. I, II, III, London 1834.

²² Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", *History Studies-International Journal of History*, C. 2, S. 2, Ankara 2010, s. 121.

²³ Arthur Conolly, *Journey to The North of India, Overland fromm England, Through Russia, Persia and Afghanistan*, London 1838.

²⁴ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Studdart and Captain Conolly*, London 1845.

²⁵ Hormoz Kazemighalinghieh, *Sefâretnâme-i Buhara: Tarihi ve Siyasi Bir Raporun Tercümesi ve Tahlili*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

²⁶ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia*, London 1864.

²⁷ Arminius Vambery, *History of Bokhara*, Londra, 1873. *History of Bokhara*, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein 1979.

²⁸ Eugene Schuyler, *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja*, New York 1876.

Gazetesi'nde bölümler halinde eski harflerle yayınlanmıştır. Ancak bu çevirinin eksiklerle dolu olduğu, bazı cümlelerin çevrilmediği ve metne sadık kalınmadığı ortaya çıkmıştır.²⁹ Daha sonra Türkçeye orijinalinden tam çevirisi de yapılan eserin bizi ilgilendiren kısmında işgal altındaki Buhara'daki zor şartlar ve sıkı tedbirler ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.³⁰

1893 yılında Buhara'ya yapılan iki seyahat ve onların tuttukları notlar oldukça önemlidir. İsmail Gaspıralı'nın Buhara seyahati eğitim odaklı olsa da hem hanlığın genel durumu ile ilgili bilgiler vermesi hem de Buhara emiri Abdulahad'ın yenilik hareketlerine yaklaşımını sergilemesi bakımından önemlidir. Gaspıralı'nın bu seyahati *Tercüman*'da neşredildiği gibi Yavuz Akpınar tarafından Türkçeye transkribe edilmiştir.³¹ Bir diğer seyahat eseri ise Tatar mollası Muhammed Zahir Bigi'ye ait olan *Mâverâünnehir'de Seyahat*'tir. Onun seyahat notları medrese eğitiminin yanı sıra Buhara'daki günlük hayattan da kesitler sunmaktadır. Muhammed Zahir Bigi'nin ölümünden sonra 1908 yılında Kazan'da basılan eser, Ahmet Kanlıdere tarafından da Türkçeye kazandırılmıştır.³² Diğer seyahatnamelere göre herhangi bir misyon taşımayan bu iki seyahat Buhara'nın ve çevresinin o yıllardaki durumunu özetleyen önemli birer kaynağı teşkil etmektedirler.

Leonid Nikolaevich Sobolef tarafından Rusya'nın Hokand ve Buhara'yı işgalinin hemen ardından yazılan, 1876 yılında *Turkestan* adlı gazetede Rusça olarak neşredilen ve 1876 yılında da *Latest History of Khanates of Bokhara and Kokand*³³ olarak İngilizceye tercüme edilen eserde her iki hanlığın işgal süreci ve yakın tarihlerine dair bilgiler mevcuttur. "Rus hükümetinin dikkatine!" girişi ile başlayan bir başka çağdaş kaynak ise D. I. Logofet tarafından 1909 yılında yazılan ve *The Land of Wrong: The Khanate of Bokhara and Its Present Condition* adıyla 1910 yılında Hindistan'da bulunan İngiliz istihbaratı tarafından İngilizceye çevrilen eserdir. Sadece savaş bürosu ve onun resmî çalışanlarının kullanıma uygun olduğu uyarısına sahip eserin Londra dışına çıkarılmaması için de ayrıca bir yazı bulunmaktadır.³⁴ Eserin yazarı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olamasak da girişte verilen küçük notta Logofet'in emekli Rus askeri olduğu yazmaktadır. Yazarın söz edilen eseri kendisinin mi İngilizlere verdiği yoksa İngilizlerin mi ondan çaldığı hususunda birçok teori üretilebilirken bizi asıl ilgilendiren eserin verdiği bilgilerdir. Buhara'daki Rus işgali ile başlayan eser karşılıklı anlaşmalar ve bu anlaşmaların maddeleri, Buhara halkı, yargı sistemi, ekonomik durum, yeraltı zenginlikleri, posta teşkilatı, diplomatik hatalar, protokoller ve sanayi üretimi ile kurallara dair pek çok ayrıntılı bilgi sunmaktadır. 1919 yılında İngiltere'nin Hindistan'daki idaresi tarafından görevlendirilen F. M. Bailey ise Buhara hakkında tuttuğu notlarda Çarlığın yıkılışı ve Buhara'nın Sovyet idaresi altına giriş hakkında bilgi vermektedir.³⁵ Türkistan'ın diğer bölgelerindeki olayları da aktarmakla sorumlu olan ajan Bailey'in Buhara'ya ait notları ayrıca Yaş Buharalılar hakkında da bilgiler içermektedir.

Buhara Hanlığı'nın eski dönemlerine ait olmayan ancak hanlık yıkılmadan önce kaleme alınan eserlerden de söz etmek de yerinde olacaktır. Bunlardan ilki Abdulrauf Fıtrat'a ait olan *Emir Âlim Hanning Hakimranlık Devri*³⁶ adlı eserdir. İslahat hareketinin önemli isimlerinden biri olan Fıtrat bu eserde reformistler gözünden Âlim Han'ın vaziyetini ve hanlığı anlatmaktadır. Eser tahmin edileceği gibi Âlim Han'a karşıt bir dille yazılmıştır. Bir diğer eser ise yine bu hareketin içerisinde bulunan Sadreddin Aynî'ye ait olan *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*'dir.³⁷ Bu eser de Buhara'da yapılmaya çalışılan reform hareketlerini anlatmaktadır. Bir başka eser ise 1920 yılında Kızıl Ordu'nun Buhara'ya girmesi ile hanlığı terk etmek zorunda kalan Âlim Han'ın kendi kaleminden yaşadıklarını anlattığı eserdir. Eser *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*³⁸ başlığı ile Buhara halkının başına gelen acı olayları da yansıtmaktadır.

Son olarak söz edilmesi gereken eser ise Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikaların derlenmesinden oluşan *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*³⁹ adlı eserdir. Eser, genel olarak Türkistan coğrafyası ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari, ilmi konular ve hac ziyaretlerinde izlenen güzergâhlarla bunların güvenliği ilgili olan arşiv belgelerinden oluşmaktadır. İstanbul'daki Özbekler tekkelerinin İstanbul ile Buhara arasındaki rolünü yansıtan bazı önemli belgelerin varlığı da söz konusudur.

²⁹ Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin, Tatav Yayınları, İstanbul 2003, s. 6.

³⁰ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

³¹ İsmail Gaspıralı, "Buhara'da Ne Gördüm?", *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008. Ayrıca bkz. Edward J. Lazzarini, "From Bakchisarai to Bukhara in 1893: İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, No:4, 1984, s. 77-88.

³² Muhammed Zahir Bigi, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

³³ L. Sobolef, *Latest History of Khanates of Bokhara and Kokand*, translated by P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.

³⁴ D. I. Logofet, *The Land of Wrong: The Khanate of Bokhara and Its Present Condition*, translated for the Division of the Chief of the Staff-Army Head Quarters, The Government Monotype Press, India 1910.

³⁵ F. M. Bailey, "A Visit to Bokhara in 1919", *Geographical Journal*, Vol. 57, No:1, 1921, s. 75-95.

³⁶ Abdulrauf Fıtrat *Emir Âlim Hanning Hakimranlık Devri*, yay. haz. H. Marifet, Taşkent 1992.

³⁷ Sadreddin Aynî, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, SSSR Halkının Merkezi Neşriyatı, Moskova 1926.

³⁸ Emir Seyit Âlim Han, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, haz. A. İrisov, Fen Neşriyat, Taşkent 1991.

³⁹ *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Ed. Cevat Ekici, Kemal Gurulkan, Ankara 2005.

3. Araştırma Kaynakları

Seymour Becker'in eseri *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*⁴⁰ Rus yönetimindeki Buhara Hanlığı'nın yıkılışına kadarki olaylarını inceleyen önemli bir eserdir. İktisadi tarih çerçevesinde olayları ele alan eser aynı zamanda Hive Hanlığı'nı da konu edinmiştir. Audrey Burton *Bukharan Trade 1558-1718*⁴¹ adlı Papers on Inner Asia serisinde yayınlanan eseri ile bu eserin geliştirilmiş hali olan ve S. Becker, Y. Bregel⁴² gibi kişilerin dışında pek çok araştırmacı tarafından hakkında kritik yazılan *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*⁴³ adlı çalışmasında 1550-1705 yılları arasında hanlığın siyasi tarihini incelemiştir. Eserin ikinci bölümünde ise bu tarihler arasında hanlığın Çin, Hindistan, Sibirya ve Moskova ile olan ticaretine yer verilmiştir. Ayrıca onun "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?"⁴⁴ adlı makalesi de ihtilafli bir konuya yanıt araması bakımından önemlidir.

Bern Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü Modern Doğu Dilleri bölümü profesörü Anke von Kügelgen ise özellikle Mangitlar üzerine yaptığı çalışmaları ile alana oldukça katkı sağlamıştır. Öncelikle Mangit hanedanını meşrulaştırdığını düşündüğü ve Mangit devri aslı kaynaklarını verdiği eser *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*⁴⁵ oldukça detaylı bir Mangit hanedanı tarih yazıcılığı eseridir. Ayrıca yine ona ait *Encyclopedia Iranica*'da yer alan "Buhara" maddesindeki hanlığın tarih yazıcılığının anlatıldığı bölüm olan "Bukhara VIII. Historiography of the Khanate 1500-1920"⁴⁶ ve aynı bir ciltte bulunan "Manghits"⁴⁷ maddesi önemlidir.

Yuri Bregel'in Mangitlar devrini ve o döneme ait bazı el yazmalarını tanıttığı eseri *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*⁴⁸ oldukça önemlidir. Bibliyografya açısından önemli başka bir kaynak yine Yuri Bregel'e ait olan *Bibliography of Islamic Central Asia*⁴⁹ adlı iki ciltlik ansiklopedik eserdir. Bregel, Orta Asya hakkında siyasi, iktisadi, kültürel, sosyal, dinî konular gibi akla gelebilecek hemen her konuda yazılan kaynak ve araştırma eserlerin, makalelerin künyelerini verdiği eserinde ayrıca Buhara'da hüküm süren hanedanlara ait kaynakları da ayrı başlıklar altında sunmuştur. Bregel'in *Encyclopedia Iranica*'da yazdığı "Bukhara III. After the Mongol Invasion", "Bukhara IV. Khanate of Bukhara and Khorasan", "Mangit"⁵⁰ maddeleri de dikkate değerdir. Ayrıca yine ona ait olup *Encyclopedia Iranica*'da yayınlanan "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries"⁵¹ ve ondan önceki sayfalarda bulunan R. D. McChesney'e ait olan "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries"⁵² adlı bölüm Bregel'in yazdığı madde ile birleştirildiğinde kapsamlı bir Orta Asya tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır. "Historiography XII. Central Asia"⁵³ Türkistan'ı da içerisinde barındırdığı gibi genel olarak Orta Asya tarih yazıcılığı için de önemlidir.

Türkistan hakkında yazılmış bir eser de Buhara'daki hanedanların tarihlerini ayrıca vermesi bakımından önemlidir. Henry Skrine ve Denison Ross tarafından yazılan *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*⁵⁴ henüz Rus Çarlığı döneminde yazıldığı için ancak Emir Nasrullah dönemine kadar olan olayları vermektedir. Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*⁵⁵ adlı eseri Türkistan'ın 16-19. yüzyıllar arasındaki durumu ve Buhara ile ilgili kısımlarıyla hanlığın siyasi, iktisadi tarihine dair oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Nurettin Hatunoğlu'na ait yayınlanmış doktora tezi olan *Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han* adlı eser konumuz açısından ayrıntılı bilgiler sunan nadir eserlerden olmuştur. Şeybanîler ile başlayan eser Buhara'nın Sovyet kontrolüne geçişine kadar olan uzun dönemini ayrıntılı olarak incelemiştir. Ancak eserin son bölümleri tamamen Âlim Han'a ve onun Buhara'ya dönemeyişine ayrıldığından duygusal bir yaklaşım ile kaleme alınmıştır. Böyle olmasında Âlim Han'a ait bazı evraklara onun çocukları aracılığıyla ulaşması ve onlardan etkilenmesi sebep

⁴⁰ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Routledge Curzon, London 2004.

⁴¹ J. Audrey Burton, *Bukharan Trade 1558-1718*, Papers on Inner Asia, no. 23, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1993.

⁴² Yuri Bregel, "Reviewed work: The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702 by Audrey Burton", *The Journal of Asian Studies*, vol. 57, No: 3, August 1998, s. 849-851.

⁴³ J. Audrey Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, St. Martin's, New York 1997.

⁴⁴ J. Audrey Burton, "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, Volume 51, Issue 3, October 1988, s. 482-488.

⁴⁵ Anke von Kügelgen *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, Beiruter Texte und Studien 86, Orient Institut, İstanbul 2002.

⁴⁶ Kügelgen, *agm*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukharaCOM_1213?s.num=3&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15)

⁴⁷ Anke von Kügelgen, "Manghits", *EI*, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/manghits-COM_1213?s.num=3&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:45)

⁴⁸ Yuri Bregel, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Bloomington, 2000.

⁴⁹ Yuri Bregel, *Bibliography of Islamic Central Asia I-II*, Ed. Denis Sinor, Bloomington 1995.

⁵⁰ Yuri Bregel, "Bukhara IV. Khanate of Bukhara and Khorasan", *EI*, Volume IV, s. 521-524; Yuri Bregel, "Bukhara III. After the Mongol Invasion", *EI*, Volume IV, s. 515-521; Yuri Bregel, "Mangit", *EI2* VI, s. 417-419.

⁵¹ Yuri Bregel, "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries", *EI*, Volume V, s. 193-205.

⁵² R. D. McChesney, "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries", *EI*, Volume V, s. 176-193.

⁵³ Yuri Bregel, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, s. 395-403.

⁵⁴ F. Henry Skrine, E. Denison Ross, *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*, Methuen&Co., London 1899.

⁵⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

olmuş gibi gözükmektedir.⁵⁶ Mehmet Alparğu'nun "Türkistan Hanlıkları"⁵⁷ maddesi ile Mehmet Saray'ın *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*⁵⁸ adlı eseri de konu için önemli çalışmalardır.

Memet Yetişgin'e ait olan *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*⁵⁹ adlı eser 19. yüzyıl Türkistan tarihini ve Rus işgalinin ardından hanlıklardaki durumu ayrıntılı olarak işlemesi bakımından önemlidir. Eser İngilizce yazılmış olup yine bu dilde ve Rusça, Türkçe, Fransızca kaynaklar ile bu dillerdeki dönemin gazete-dergilerini tarayarak hazırlanmıştır. Bu eser de iktisadî bakış açısıyla yazıldığından Rus işgali iktisadî boyutları ile ele alınmıştır. Thierry Zarcone'nın *Yasak Kent Buhara*⁶⁰ olarak çevrilen eseri de 1830-1888 yılları arasında Buhara'ya yapılan seyahatleri hem kısaca tanıtmaya hem de değerlendirmesi bakımından önemlidir. Baymirza Hayit'in *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*⁶¹ adlı eser doğrudan Buhara'yı konu edinirse de Rus işgaline, Bolşevik ihtilaline, Sovyetlerin ilk yıllarında Türkistan'ın gösterdiği direnişlere kronolojik olarak yer vermesi açısından önemlidir.

Son olarak Şehabeddin Mercanî'nin *Müstafâdî'l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*⁶² adlı eserinden söz etmek gerekirse, eğer eser düzgün tercüme edilseydi ikinci kısmının bize Buhara hakkında önemli bilgiler aktaracağı açıktır. Hisao Komatsu'nun eserin bu bölümünde anlatılanlardan yola çıkarak kaleme aldığı makalesinde gördüğümüz üzere eserde Buhara eğitim çevresinin başta Mercanî'nin Buhara'da Emir Haydar'dan hil'at alan babası Bahaeddin olmak üzere Kazan'daki eğitimi nasıl etkilediğine ve Şah Murad ile Emir Haydar dönemlerine ait yönetim ve uygulamalara da yer verilmiştir.⁶³ Astrahanîler ve Mangıtlar dönemlerine dair aslı kaynaklar, seyahatnameler ve araştırma eserleri hakkında bir makalenin izin verdiği ölçüde bilgi sunmaya çalıştık. Bu kaynaklar doğrultusunda Buhara Hanlığı'nda hüküm sürdüğünden söz ettiğimiz hanedanların siyasi tarihlerine de kısaca değinmek gerekmektedir.

4. Buhara Hanlığı'nda Astrahanîler Dönemi (1599-1785)

Buhara Hanlığı'nda Cuci'nin oğlu Şiban soyundan gelen Şeybanîlerin (Ebu'l-Hayrîlar/Shaybanids)⁶⁴ yaklaşık bir asır süren hâkimiyetinin ardından 1599 yılında asıl yurtları olan Volga nehri kıyısındaki Astrahan şehrinden adını alan Astrahanîlerin (Ashtarkhanids) hâkimiyet dönemi başlamıştır. Cuci'nin oğullarından biri olan Tokay Timur soyundan gelen Astrahanîler, Tokay Timurlular (Toqay Timurids) olarak bilindikleri gibi hanedanın kurucusu olan Can Muhammed'den dolayı Canoğulları (Janids) olarak da anılmaktadırlar.⁶⁵ Ancak Audrey Burton, Astrahanîlerin ilk hükümdarının kim olduğu konusunda bazı soru işaretlerinin varlığına temas etmektedir. Tıpkı Cuci soyundan gelen Şeybanîler gibi Astrahanîlerin de aynı soydan geldiğine değinen Burton, onlara adını veren Can Muhammed Han'ın ilk hükümdar olarak kabul edilmesinin tartışmalı olduğunu savunmaktadır. Ona göre hem babası Yar Muhammed'in hem de en büyük oğlu Baki Muhammed Han'ın hanedanın ilk hükümdarı olarak görülmesinin kafa karıştırıcı şekilde de olsa mümkün olduğunu yazmaktadır.⁶⁶

1556 yılında yurtları olan Astrahan'ın Ruslar tarafından işgalinin ardından Buhara'ya sığınan Yar Muhammed Han, oğlu Can Muhammed'i Şeybani hükümdarı İskender Han'ın kızı ile evlendirerek taht sahipleri ile akrabalık tesis etmiştir.⁶⁷ Ancak İskender Han'ın ölümünden sonra tahtın sahibi olan ve taht mücadeleleri sebebiyle ailesindeki çoğu kişiyi öldüren II. Abdullah Han'ın ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Abdülmümin hanlıktaki Astrahanî varlığını kendine tehlike olarak görmüştür. Yar Muhammed Belh'e sürülürken, Can Muhammed hapsedilmiştir. Aynı dönemde Buhara Hanlığı'na hem İran'ın hem de Kazakların saldırılarda bulunması ve Can Muhammed'in üç oğlunun Abdülmümin'e biat etmeyerek Horasan'ı ele geçirme çabaları son

⁵⁶ Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 482-526; Nurettin Hatunoğlu, "Türkistan'daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarî Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Millî Mücadelesi ile İlgili Neşredilen Şiirler", *Türk Harp Edebiyatı Konulu Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, s. 627-636.

⁵⁷ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 557-605; Mehmet Alparğu, "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alparğu, M. B. Çelik, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s. 273-283.

⁵⁸ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984.

⁵⁹ Memet Yetişgin, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

⁶⁰ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

⁶¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

⁶² Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdî'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2008.

⁶³ Hisao Komatsu, "Buhara ve Kazan", *Kongreye Sunulan Bildiriler (IX. Türk Tarih Kongresi 1981)*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 603.

⁶⁴ R. D. McChesney, "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries", *EI*, Volume V, s. 176. Şeybanîlere ait hanlar tablosu için bkz. McChesney, *agm*, s. 179.

⁶⁵ McChesney, *agm*, s. 183. Astrahanîlere ait hanlar tablosu için bkz. McChesney, *agm*, s. 184.

⁶⁶ Burton, "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?", s. 482.

⁶⁷ Abdülkerim Özyayın, "Canoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, 1993, s. 154.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

Şeybani hanını oldukça zor durumda bırakmıştır. Onun ölümü Can Muhammed'in oğullarına, dedelerinin de yanında bulunduğu Belh'teki Pir Muhammed ile bu toprakları koruma sorumluluğu yüklemiştir. Tehlikelerin bertaraf edilmesinden sonra Buhara Hanlığı'nda kimin han olacağı tartışmaları başlamıştır. Başlangıçta hanlık için Can Muhammed uygun görülse de o, Moğol soyundan olmasına rağmen hanlığın başına Şeybanilerden birinin geçmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Bunun üzerine emirler tarafından uygun görülen isim olan oğlu Din Muhammed sultan seçilmiştir. Ancak onun öldürülmesi üzerine bu görev kardeşi Baki Muhammed'e verilmiştir.⁶⁹ Bu, Buhara'daki Astrahaniler devrinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak bazı kaynaklarda 1599 yılında Baki Muhammed'in isteği üzerine babası Can Muhammed'in Semerkand'da "isimen hükümdar" olarak tahta geçtiğini, "gerçek hükümdar" olan Baki Muhammed'in ise babasına bir saygı göstergesi olarak Buhara'da kaldığını, 1603 yılında babasının ölümü üzerine tüm hâkimiyeti eline aldığını yazmaktadır.⁷⁰ Zannediyoruz ki bu durum ilk hükümdarın kim olduğu tartışmalarına yol açtığı gibi hanedanın hâkimiyetinin başlangıç tarihinin de ihtilafı hale gelmesine yol açmıştır.

Buhara'da yaptığı idari reformlar ve Osmanlı Devleti ile kurduğu ilişkilerle bilinen Baki Muhammed Han'ın ölümü ile oldukça kısa süren yönetiminden sonra 1605 yılında yerine tayin edilen kardeşi Veli Muhammed Han (1605-1611) tahta geçmiştir. Onun dönemi de emirler üzerinde kurmaya çalıştığı merkezi otoritenin kabul görmemesi ve öldürülmesi ile uzun sürmemiştir.⁷¹ Veli Muhammed tarafından Semerkand valisi olarak tayin edilen, daha sonra ona karşı taht mücadelesine girerek tahtı ele geçiren ve uzun bir döneme sahip olan İmamkulu Muhammed Han'ın (1611-1643) 29 yıllık idaresinde Kazaklar ve Kalmuklarla yapılan mücadelelerde başarı kaydedilmiş, Babürlülerle de dostluk ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca İran ile mücadeleye önem verilmediği gibi Osmanlıların İran'a karşı birlikte savaşma planlarına da sıcak bakılmamıştır. Oldukça dindar bir yapıya sahip olan İmam Kulu Muhammed son dönemlerini Medine'de geçirmek için yerine halefi Nezir Muhammed'i (1642-1645) geçirmiştir.⁷² Nezir Muhammed'in, oğlu Abdülaziz ile olan taht mücadelesi onun Babürlü hükümdarından yardım istemesine yol açmıştır. Ancak bu yardım Buhara için oldukça sarsıcı olmuş, yardım için gelen Şah Cihan'ın kuvvetleri şehri istila etmeye çalışmıştır.⁷³ Nezir Muhammed Han'ın ölümü üzerine ise kısa süre içerisinde taht değişikliği yaşanmıştır.

Uzun bir dönem tahtta kalan Abdülaziz Han (1645-1681) devrinin en önemli olayı Harezmi Hanlığı ile yapılan savaşlar sonucunda Harezmi Hanı Ebu'l-Gazi'nin Buhara'yı zaptetmesidir. Burada uzun süre tutunamasa da bu durum hanlığı oldukça sarsmıştır. Onun ölümünden sonra hanlıktaki beyler bağımsızlıklarını ilan ederek hanlıktaki otoritenin bozulmasına neden olmuşlardır. Tahta geçen Subhan Kulu Han'ın (1681-1702) da oğulları arasındaki mücadeleler sarsılan otoritenin Hive Hanlığı'nın saldırılarıyla daha da ağır bir darbe almasına neden olmuştur. Ciddi bir otorite boşluğu yaşayan hanlığa karşı Harezmi hanı Enüşe'nin Maverâünnehir'in merkezine üç defa saldırı düzenlediği ve Semerkand'ı ele geçirdiği bilinmektedir.⁷⁴ Mücadelelerden usanan ve kendini ilme veren Subhan Kulu Han'ın yerine oğlu Begim Han veliaht tayin edilse de babası 1702 yılında öldüğünde küçük yaşta olmasından dolayı yerine ağabeyi Ubeydullah Han tahta geçmiştir.⁷⁵

Ubeydullah Han⁷⁶ (1702-1711) tahta geçtiğinde öncelikle kardeşi Begim Han'ın hak iddiaları ile mücadele etmiş, bu mücadele için kendi tarafına çekmeye çalıştığı Atalık Muhammed Rahim'in vasıtasıyla Mangıt kabilesinin hanlığın idaresinde söz sahibi olmaya başlamasına da neden olmuştur.⁷⁷ Taht mücadelesinde başarılı olan Ubeydullah Han, hanlıkta yitirilen otoriteyi yeniden tesis etmek için harekete geçmiş ancak uyguladığı ekonomik yaptırımlar amacının aksine 1706 yılında hanlıkta isyanların çıkmasıyla sonuçlanırken, 1710 yılında Fergana'nın Buhara ile olan bağlantısını koparmasına ve Hokand Hanlığı'nın oluşmasına yol açmıştır.⁷⁸ Muhammed Rahim'in şahsi problemleri nedeni ile hanlığın askerî gücünü kullanmaya çalışması ise hanlığa hem ekonomik hem de siyasi yönden zarar vermiştir. Merkezi otoriteyi sağlamak adına beyleri itaat altına almaya çalışan Ubeydullah Han'ın onları merkezden uzaklaştırıp güvendiği kişileri idarede söz sahibi yapmaya çalışması ise iç karışıklıklara sebep olmuştur. Çünkü Ubeydullah Han Türkistan'daki kabilecilik şekillenmesini görmezden gelmektedir. Nadir Şah'ın işgalinden çok önce oluşmaya başlayan bu yeni düzen, Ubeydullah Han'ın 1711 yılında öldürülmesinden sonra beylikler arası güç mücadelelerinin başlamasıyla kendini iyice göstermiştir. Ubeydullah

⁶⁸ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 492.

⁶⁹ Alpargu, *agm*, s. 565.

⁷⁰ Özeydin, *agm*, s. 154.

⁷¹ Alpargu, *agm*, s. 565.

⁷² Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 484. Nezir Muhammed'i, Nadir Muhammed olarak zikreden Mehmet Alpargu'nun diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında bir yanlışlık yaptığı düşünülmektedir. Bkz. Alpargu, *agm*, s. 565.

⁷³ Özeydin, *agm*, s. 154.

⁷⁴ Arminius Vambery, *History of Bokhara*, Londra, 1873. *History of Bokhara*, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein 1979, s. 331.

⁷⁵ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 494.

⁷⁶ Şeybani hanedanındaki Ubeydullah Han ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Svat Soucek, *A history of Inner Asia*, Cambridge Press, Cambridge 2000, s. 179.

⁷⁷ Hatunoğlu, *age*, s. 37.

⁷⁸ Berthold Spuler, "Central Asia From the Sixteenth Century to the Russian Conquests", *The Cambridge History of Islam*, Volume I/A, Ed.P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 484.

Han'dan sonra tahta geçen Ebu'l-Feyz (1711-1747) ile Buhara Hanlığı'nda kukla hanlar dönemi başlamış tüm idare Mangıt reislerinin elinde toplanırken ondan sonra tahta geçen Abdülmümin Han (1747-1751), II. Ubeydullah Han (1751-1754), Şirgazi Han (1754-1756) ve Ebu'l Gazi Han (1757-1785) dönemlerinde de herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.⁷⁹

Astrahanilerin bu son döneminin en önemli olayı ise Nadir Şah'ın bu otorite boşluğundan faydalanarak Türkistan'ı işgal etmesidir. 1740-1747 yılları arasındaki bu işgal Türkistan içlerine İran siyasi ve kültürel etkisinin girmesine neden olmasının yanı sıra Cengiz soyundan gelenlerce yönetilen Hive, Buhara gibi hanlıklarda beylerden oluşan idarelerin oluşmasına da yol açmıştır.⁸⁰ Ebu'l-Feyz Han döneminde Buhara'yı işgal eden Nadir Şah, hanı kendine itaate zorlamış ancak bu şartla onu yerinde bırakmıştır. Amu Derya sınır kabul edilerek yapılan anlaşma gereğince Buhara'nın Nadir Şah'a 20.000 kişilik bir birlik vermesi zorunlu kılınmıştır. Tamamen Nadir Şah'ın kontrolüne giren Buhara onun ölümü olan 1747 yılına kadar işgal altında kalmıştır.⁸¹ Çoğu kaynak Astrahaniler idaresini Nadir Şah ve Ebu'l-Feyz Han'ın ölümü ve hanedanın yeniden bağımsız kalışı ile sonlandırmaktadır. 1757-1785 yılları arasında son Astrahanî hükümdarı Ebu'l Gazi'nin sadece ismen han olması ve asıl idarenin Mangıt hanedanından reislerin elinde olması bu görüşü destekler niteliktedir. Ancak biz bu hanedanın resmi olarak son bulmasını Ebu'l Gazi'nin ölümü ve onun kızı ile evli olan Mangıt reisi Murad Masum Şah'ın Buhara idaresini ele aldığı tarih olan 1785 olarak kabul etmekteyiz.

5. Buhara Hanlığı'nda Mangıtlar Dönemi (1785-1920)

Altın Orda'nın önemli kabileleri arasında sayılan ve devletin dağılmasıyla ortaya çıkan Nogay Orda'sının içerisinde varlıklarını sürdüren kabilelerden biri Mangıtlardır.⁸² Mangıtlar, 15. yüzyılda Ebülhayr'ın döneminde olduğu gibi Şeybanilerin saltanatında da etkin rol oynamıştır. Daha sonra Kazan Hanlığı içerisinde de rastladığımız Mangıtlar, hanlığın Ruslar tarafından işgali ile iki parçaya ayrılmış ve bunlardan Kafkasya, Kırım tarafına göç etmeyenler Büyük Nogay ulusu içerisinde kalmayı başarmıştır. Ancak Kalmukların baskısı ile İdil'den Hive Hanlığı topraklarına gelen Mangıtlar, burada Kongratlar ile girdikleri nüfus mücadelesinde başarılı olamayınca Harezm'deki hâkimiyetlerini koruyamamıştır.⁸³ Onlardan Maverünnehir'e göç eden hanedan üyeleri buradaki siyasi otorite boşluğundan faydalanarak 18. yüzyılda karşımıza Buhara Hanlığı yönetici hanedanı olarak çıkmaktadır.

1500 yılından itibaren Cengiz soyundan gelen hanlara sahip olan Buhara Hanlığı, 1785 yılında son Astrahanî mensubu hanın ölümü ile Cengiz'e sadece itaat bağı bulunan Mangıt kabilesinin idaresine geçmiş, bu nedenle hanlığın adı Buhara Emirliği olarak anılmaya başlamıştır. Hanedanın kurucusu Muhammed Rahim olarak görülse de aslında Buhara'daki varlıkları babası Muhammed Hâkim'in Astrahanilerin son dönemindeki Atalık görevi ile başlamaktadır. Bu görevi babasından devralıp siyasi işlere daha aktif olarak katılan Muhammed Rahim (1747-1756) ise 1740 yılında Nadir Şah'ın Buhara'yı işgali sırasında onun tarafından alınıp Horasan'a götürülmüştür. Nadir Şah'ın yanında bulunduğu dönemlerde onun güvenini kazanan Muhammed Rahim, 1747 yılında kuşbeyi olarak Buhara'ya gönderilmiştir. Böylelikle Buhara Hanlığı'nın hanları üzerindeki Mangıt otoritesini kuran ilk kişi olmuştur. Aynı yıl Nadir Şah'ın ölümü Muhammed Rahim'e daha rahat hareket etme imkânı tanımış olmalı ki ilk işi Ebu'l-Feyz'i öldürerek yerine dokuz yaşındaki oğlu Abdülmümin'i tahta geçirmek olmuştur. Her ne kadar kendinde tahtı ele geçirme cesareti bulamasa da hanların Muhammed Rahim'den korktuğunu Ebu'l-Feyz Han'ın saklandığı medresede yakalanıp öldürülmesinden anlayabiliyoruz.⁸⁴ Bu durum da kaynakların Mangıtlar devrini 1747 yılından başlatmasına sebep olmaktadır. Ayrıca bazı kaynaklar Muhammed Rahim'i 1756-1759 yılları arasında Buhara hanı olarak zikretmektedir.⁸⁵ Ancak resmî olarak bakıldığında bizce bu mümkün gözükmemektedir.

1785 yılına kadar resmî fermanlarda ve paralarda isim olarak varlıklarını sürdüren Buhara hanlarını idare eden Muhammed Rahim ve oğlu Danyalbek (1758-1785) hanlıktaki beyler sorununu çözmüş, otoriteyi yeniden sağlamışlardır.⁸⁶ 1785 yılında Ebulgazi Han'ın Şah Murad tarafından Buhara'da bulunan sarayından çıkarılması ve sıradan bir vatandaş gibi yaşamaya mecbur bırakılması ile hanlığın yönetimi resmi olarak Mangıtların eline geçmiştir. Bu tarihte tahta çıkan ve Astrahanî hanedanı ile akrabalık bağı kurmuş olan Mangıt emiri Şah Murad (1785-1800) döneminde şeyhülislamlık makamının benzeri olan "Reisü's-Şer'iyye" makamı yeniden tesis edilmiştir.⁸⁷ Ulema ile iyi ilişkiler kuran Şah Murad kayıp vakıfları canlandırmaya da çalışmıştır.⁸⁸ Dini yaşamı

⁷⁹ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 495.

⁸⁰ Togan, *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 207.

⁸¹ Özaydın, *agm*, s. 155.

⁸² W. Barthold, "Mangıt", *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, s. 284-285.

⁸³ Hayrunnisa Akbıyık, "Mangıtlar", *TDVA*, C. XXVII, 2003, s. 571.

⁸⁴ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 498.

⁸⁵ Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)* s. 69.

⁸⁶ Hatunoğlu, *age*, s. 42.

⁸⁷ Vambery, *age*, s. 360.

⁸⁸ Komatsu, *agm*, s. 602.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

oldukça yoğun olan emirin döneminde Buhara'nın dini ilimlerin merkezi oluşunun hızlandığı düşünülmektedir. Siyasi meselelere karşı da ilgisini koruyan emir, daha önce elden çıkan Merv ve Belh'i yeniden hanlığa bağlamış, Amu Derya'nın güneyine inmek için Afgan Kralı ile bazı mücadelelere girmiştir. Ayrıca Merv'de bulunan İran Şii'lerini buradan çıkartıp Harezm'den göç eden bazı Özbek ve Türkmen gruplarını hanlık sınırları boyunca eski yerlerine yerleştirmiştir.⁸⁹ Bozulan ekonomiyi canlandırma yönünde de ıslahatlarda bulunmuş, paranın değerini yükseltmek amacıyla saf altından sikkeler bastırması, vergi işlerini de kanunî bir düzen etrafında şekillendirmiştir. Kısa süren saltanatında önemli gelişmeler kaydeden emir 1800 yılında öldüğünde yerine veliyah tayin ettiği oğlu Emir Haydar geçmiştir.

“Seyit” unvanını kullanan ilk hükümdar olan Emir Haydar'ın (1800-1826) mühründe “Nesl-i Cengiz el Peygamber” ibaresini kullanması ile onun döneminde saltanatın kaynağı hususunda farklı bir yaklaşımın ortaya çıktığı görülmüştür.⁹⁰ Annesi tarafından seyitlik makamına kan bağıının olması Emir Haydar'ın bu unvanı siyasi amaçla kullanma girişimini de beraberinde getirmiştir. Togan'a göre bu girişimin sebebi daha önce hükümdarlık için aranan Cengiz soyuna dair bir aidiyet vasfının yanı sıra dini bir unvanın gerekliliği ile bağlantılıdır. Ayrıca Mangit hanedanı ile birlikte Buhara'da ulema sınıfının ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi de yine aynı sebeple ilişkilidir.⁹¹ “Emirü'l mü'minin” lakabına sahip olan Emir Haydar ile daha önce babası döneminde artan dinî eğitimin önemi onun döneminde medrese çevresinin desteğini sağlamak gibi bir amaca da dönüşmüştür. Bu vesile ile Buhara yükselip kuvvetlenerek tarihte bilinen geleneksel yerini almıştır.⁹² Onun dönemindeki siyasi ve askerî gelişmeler ise boyların isyanını bastırmaktan ileri gidememiştir. Göçebelerin itaatsizliğinden korktuğu için şehirli olan Türk ve Taciklere fazla değer vermesi göçebe Özbek boylarının isyanına sebep olmuş, bu sebeple saltanatının çoğunu bu isyanları bastırmakla geçirmiştir. Ondan sonra yerine halef olarak ilan olunan küçük oğlu Hüseyin tahta geçmiş ancak 2,5 ay gibi kısa bir sürede sonunda ölmesi üzerine kardeşi Emir Ömer'in 4 aylık idareciliği başlamıştır. Bu kısa süreyi büyük kardeşi Emir Nasrullah'a karşı tahtı elinde tutma savaşı içerisinde geçiren Emir Ömer, başarılı olamayınca tahtın yeni sahibi Emir Nasrullah olmuştur.⁹³

Emir Nasrullah (1827-1860) saltanatına tüm kardeşlerini, bazı emirleri hatta kardeşi ile olan mücadelesinde kendisine yardım eden Muhammed Hâkim Kuşbegi'ni dahi öldürerek başlamıştır.⁹⁴ Tüm otoriteyi elinde tutmayı hanlığın idaresindeki önemli bir unsur olarak gören Nasrullah, diğer hanlıklar ile dostça ilişkiler kurmanın siyasi dengedeki gerekliliğini ise anlayamayacak kadar da mağrur bir emirdi. Bizce Nasrullah bu yönü ile Rusya'nın Türkistan işgalini kolaylaştıran bir siyasi zemin oluşturmuştur. Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarındaki rekabetinin başladığı döneme denk gelen saltanatında bu iki devlet arasında kalan Emir, Ruslarla yapılan ticaret anlaşmasından olmalı ki Rus tarafını seçmiştir.⁹⁵ Amaçlarını Rusya'nın güneye inmesini engellemek, bu amaç için de Türkistan hanlıklarını birleştirerek burada bir hat oluşturmak olarak açıklayan İngiliz elçilik heyetlerinin dostane tavırlarından ise kuşku duymuştur. Bu görevi üstlenen elçiler Stodhard ve Conolly'yi hapsedmek ile kalmamış, idam ettirmiştir.⁹⁶ Ancak bunu ileride hanlığın Rus işgaline uğramasını öngörerek yapmadığı da açıktır. Öyle ki sadece İngilizlerin çabası değil Osmanlı Devleti'nin de Rusya'yı durdurmak için hanlıklar arasındaki mücadelelerin bırakılıp bir birlik oluşturmalarını hedefleyen telkinleri de başarıya ulaşmamıştır.⁹⁷ Maddi sebepler nedeniyle verilen bu karar, hanlığın işgali sırasında İngilizlere gönderilen yardım çağrılarının yanıtı bırakılmasının da temelini oluşturacaktır. Aynı şekilde İstanbul'a gönderilen Buhara elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin talepleri yerine getirmek için de çok geç kalmış olacaktır.⁹⁸ Hanlıklar arasında birlik oluşturmaktan daha çok saltanatını onlara saldırlar düzenlemekle geçiren Emir Nasrullah, aynı zamanda baskıcı yönetimi ile hanlık içinde isyanların çıkmasına da neden olmuştur. Bu isyanların başladığı sırada ölen Emir Nasrullah'ın yerine ise hanlığın kaderini değiştirecek olaylara şahit olacak olan Emir Muzaffer geçmiştir.

Emir Muzaffer Han (1860-1885) döneminde hanlığın Rusya ile ilişkileri dostane olmaktan uzaklaşarak savaş meydanına taşınmıştır. Türkistan hanlıkları ile olan ilişkiler ise Vambéry'nin görüşüne göre ikinci bir Timur olma hevesine sahip olan Emir Muzaffer'in hanlıkları Buhara'ya bağlama planları nedeniyle iyileştirilememiştir.⁹⁹ Ona göre, hanlıklar arasında bir birlikten söz edilecekse bu ancak tüm hanlıkların Buhara'ya bağlanması ile söz konusu olabilirdi. Hanlıklar arasındaki durumu kendi siyasetine uyduran Ruslar, Muzaffer Han'ın heveslerini kullanmayı

⁸⁹ Yuri Bregel, “Bukhara III. After the Mongol Invasion”, *EI*, Volume IV, s. 518.

⁹⁰ Hatunoğlu, *age*, s. 44.

⁹¹ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 213.

⁹² Komatsu, *agm*, s. 602.

⁹³ Hatunoğlu, *age*, s. 44.

⁹⁴ F. Henry Skrine, E. Denison Ross, *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*, Methuen&Co., London 1899, s. 211-214.

⁹⁵ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 225.

⁹⁶ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Studdart and Captain Conolly*, London 1845.

⁹⁷ Saray, *age*, s. 25.

⁹⁸ Hatunoğlu, *age*, s. 49.

⁹⁹ Vambéry, *age*, s. 395.

da ihmal etmemiştir.¹⁰⁰ Belki bu yüzden Hokand Hanlığı'nın işgaline giden süreci tam olarak görmesini bu siyaset engellemiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgaline de kayıtsız kalamayan emir, Taşkent'in işgalini önlemeye çalışmıştır.¹⁰¹ Bu konuda başarılı olamayınca bir elçilik heyetini Petersburg'a göndererek hem işgali protesto etmek hem de Taşkent'in iadesini talep etmek için bir girişimde bulursa da heyet Orenburg yakınlarında durdurulmuştur. Bu noktada Rus siyasetinin gerçek yüzü ile karşılaşan Emir Muzaffer'in Ruslara karşı harekete geçtiğini görmekteyiz.

Taşkent'in iadesinin mümkün olmadığını gördükten sonra Rusların Buhara topraklarına yaklaşmasını engellemek için aradaki toprakları alarak burada bir koruma hattı oluşturan Emir Muzaffer, bu hareketi sonucunda gönderilen Rus elçilik heyetini ise hapsedmiştir.¹⁰² Bu dönemde Buhara'ya gelen her türlü yabancıdan şüphe duyulmaya başlanmış, çoğu seyyah da bu durumu notlarında kaydetmiştir. Rusların 1866 yılında keşif niteliğindeki saldırısında kayıp vermeyen hanlık, Taşkent yakınlarına kadar ilerlemiştir. 1866 yılında İcrar'da karşılaşan iki ordudan Buhara ordusu sayıca üstün olmasına rağmen yenilmiştir.¹⁰³ Bu durumun yaşanmasında ordusunun bir kısmının asker olmayan kimselerden oluşmasından ziyade bize göre Buhara Hanlığı'nın 19. yüzyılda Türkistan ile Orta Doğu'yu bağlayan yollardan mahrum kalması ile teknolojik gelişmelerden haberdar olmaması etkili olmuştur. Hanlıklar arasında güçlü konumda olan Buhara'nın Ruslar karşısında aldığı bu yenilgi emire elindeki gücün artık önemsiz ve geçersiz olduğunu hatırlatmıştır. Bu sebeple Rus ordusunun daha fazla ilerlemesinin önüne geçmek ve hanlığı kurtarmak için hapsedtiği elçilik heyetini sulh isteği ile beraber serbest bırakmıştır.¹⁰⁴ Orenburg Genel Valisi Krijanovskiy hem savaş yanlısı hem de Buhara'yı ele geçirecek güce sahip olsa da anlaşma yoluna giderek emiri yerinde bırakan, yönetimi onun vasıtasıyla sağlayan bir düzenin Rusların daha çok işine yarayacağına ikna olmuştur. Ayrıca Step Komisyonu'nun bu dönemde tasarladığı yeni bir valilik de sulh konusunda etkili olmuştur. Orenburg Genel Valiliği ile Batı-Sibirya Genel Valiliği'nin ardından Rusların yeni işgal bölgesi için tasarladığı ve merkezi Taşkent olup işgallerin bitmesinden sonra sınırları tam belli olacak olan Türkistan Genel Valiliği, 1867 yılında kurulmuş ve ilk genel valisi de General Kaufmann olmuştur.¹⁰⁵ Böylelikle Ruslar Türkistan'ın işgalini Orenburg'tan değil bölgenin merkezi bir konumu olan Taşkent'ten yönetmeye başlamışlardır.

Buhara ile valiliğin sınır konusunda yaşadığı çatışma sadece iki Rus askerinin ölümü ile ele geçirilen Semerkand'ın işgalini beraberinde getirirken 1868 yılındaki Zirebulak Savaşı'nda hanlığın Rus gücünü tanınması ile sona ermiştir. 1868 yılında Rusya ve hanlık arasında yapılan antlaşmayla Emir, Buhara'nın su kaynağı olan Zerefşan başta olmak üzere birçok şehir ile savaş tazminatını ve geriye kalan topraklarda da Rusların serbest ticaret yapma hakkını kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁶ Emir Muzaffer'in Ruslarla yaptığı bu antlaşma oğlu Abdülmelik ve onun çevresinde şekillenen bazı isyanlara sebep olmuştur. Kendisini Buhara emiri ilan eden Abdülmelik savaş yanlısı tutumu ile Semerkand'ı geri alsın da bu Kaufmann'ın Semerkand'ı ikinci defa alışı ile sonuçsuz kalmıştır. Babası ve Rus birliklerine direnemeyen Abdülmelik Buhara'yı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁷

1873 yılına kadar herhangi bir yönetim anlaşması söz konusu olmamış Rusya, Buhara hanına bağımsız bir yönetici gibi davranmıştır.¹⁰⁸ Ancak Hive Hanlığı'nın tamamen ele geçirilmesiyle yeni bir antlaşma gündeme gelmiştir. 1873 yılında imzalanan 18 maddelik antlaşmaya göre, Buhara Hanlığı resmî idare olarak Rus hegemonyası altına girmiştir.¹⁰⁹ Siyasi, ticari ve sosyal olarak ağır yükümlülükler içeren bu antlaşma Buhara'da Bolşevik İhtilali yıllarına kadar geçerliliğini korumuştur. Birbirinden ağır şartlar taşıyan 18 maddelik anlaşmanın 14. maddesi oldukça dikkat çekicidir. Buna göre, hangi milletten olduğuna bakılmaksızın Rus hükümetinin bilgisi olmaksızın Buhara'ya hiçbir yabancı giriş yapamayacak, gelen Rus vatandaşı dahi olsa yakalanıp Rus hükümetine teslim edilecektir. Bu madde ile Rusya'nın İngiltere ile olan sınırı belirginleştirilip Afganistan'ın İngilizlere, Buhara'nın ise tamamen Ruslara ait olduğunun altı çizilmektedir.¹¹⁰ Emir Muzaffer herhangi bir mukavemetin mümkün olmayacağını anlamış olmalı ki bu durumu şaşalı düğün merasimleri ve Nevruz kutlamaları yaparak karşılamıştır.¹¹¹ Ancak bu durum ileriki yıllarda hanlığın ihtiyacı olan ekonomik alt yapının oluşmasına engel olmuştur. Elbette bu duruma beylerin tepkisi olmuştur ancak dışarıdan idare edilen bir hanlığın istikrarı Ruslar

¹⁰⁰ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007, s. 185.

¹⁰¹ Saray, *age*, s. 77.

¹⁰² Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 505.

¹⁰³ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 506.

¹⁰⁴ Yetişgin, *age*, s. 107.

¹⁰⁵ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 507.

¹⁰⁶ Yetişgin, *age*, s. 117-118.

¹⁰⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 97-98.

¹⁰⁸ Yuri Bregel, "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries", *EI*, Volume V, s. 202.

¹⁰⁹ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge Curzon, London 2004, s. 67.

¹¹⁰ Seymour Becker, "Russia's Central Asian Empire 1885-1917", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Manassell Publishing Limited, London and New York 1987, s. 236.

¹¹¹ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s. 129.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

için mühim olduğundan bu isyanları emir adına bastırarak isyancıları tekrar emire tâbi kıldıkları gibi emirin de minnettar bir vasal konumunu güçlendirmişlerdir.¹¹²

1885 yılında ölen Emir Muzaffer'in yerine ise Rus tesirinin daha çok hissedileceği dönemde tahta çıkan oğlu Abdulahad geçmiştir. Rusların tebrik telgrafı ile göreve başlamasından önce Emir Abdulahad (1885-1910) emirliğini tasdik için Çar Nikola'ya bir heyet göndermiş ve bu heyet emirden belirli sayıda Rus askerî kuvvetinin şehrin korunması için Buhara'ya yerleşmesinin istenildiğine dair bir talep ile geri dönmüştür.¹¹³ Böylelikle Buhara'da Rusların askerî varlığı da sürekli hale gelmiştir.

Emir Abdulahad döneminin en önemli olaylarından biri Rusların Türkistan içlerine uzanan demir yolu yapımıdır. Ruslar bu demir yolu ağı ile başta Buhara olmak üzere Türkistan'daki iktisadî ve askerî hâkimiyetlerini güçlendirmişlerdir. Demir yolu hattı boyunca yerleştirilen Rus göçmenlerin sayısı artarken burada yaşayan göçebe Özbeklerin sayısında ise düşüş olmuştur.¹¹⁴ Hindistan Genel Valisi İngiliz Lord Curzon'a göre, "*Rus demir yolu hanlığa doğru uzanmaya başlayınca, Buhara bağımsızlık için son şansını da kaybetmiştir.*"¹¹⁵ Ayrıca bu dönemde Buhara-Afganistan sınırını kontrolüne alan Rusya buradaki gümrük vergilerini de arttırmıştır. Hanlığın para basma hakkını ortadan kaldırmaya çalışsalar da bu konuda direniş görünce para basımının kendi kontrollerinde olmak kaydı ile yeni bir düzenlemeye tabi tutularak sürdürülmesine karar vermişlerdir.¹¹⁶ Emir Abdulahad döneminin gelecek yıllara uzanan en önemli olayı Buhara'dan Rusya'ya ve Osmanlı Devleti'ne öğrenci gönderilmesi yönündeki kararıdır. Bu karar doğrultusunda Rusya'ya dil ve hukuk eğitimi için Karşı Beg, Molla Kerim, Mirza Ahmet Haydarnam gönderilirken 1884-1885 yıllarında çoğunlukla mirzaların ve aralarında Osman Hoca, Abdulrauf Fitrat gibi tanınmış isimlerin de olduğu gençler Osmanlı Devleti başkentine yüksek eğitim için gönderilmiştir. Osmanlı'ya gönderilen gençlerin hem gizli olarak hem de masrafları emir tarafından karşılanarak gönderilmesi bize Emir Abdulahad'ın yenilik taraftarı olduğunu ve gelişmelerden haberdar olmak istediğini göstermektedir. Çünkü eğitimlerinden sonra döndüklerinde Buhara'nın ceditçi kadrosunu oluşturacak bu gençlerin mekteplerin ıslahatı ile ilgili olan faaliyetlerine belli bir ölçüye kadar göz yumulacaktır.¹¹⁷

Genel anlamda iç olaylar yönünden sakin geçen Abdulahad döneminin son yıllarında Kuşbegi olarak Şii mezhebine mensup İranlıların getirilmesi ve güçlenen Şii halkın açık alanda dini merasim yapmaları Sünni Buhara halkını rahatsız etmiş ve 1906 yılında Sünni âlimler ile Şii âlimlerin arasında çatışmalar çıkmıştır. Uzun süre bastırılmayan bu kargaşa ortamına Rus müdahalesi ise gecikmemiştir. Bu durumu fırsat bilen Ruslar kendi halklarının bu durumdan zarar görmesini engellemek için Buhara istasyonunda siyasi polis komiserliği kurmuştur.¹¹⁸ İdare yıllarında eğitime, Rusya'daki teknolojik gelişmelere önem veren ve bunları yakından takip ederek yenilikçi bir izlenim bırakan Emir Abdulahad'ın ticaretle uğraştığı da bilinmektedir. 1910 yılında rahatsızlanarak ölmesinin ardından yerine oğlu Âlim Han son Buhara emiri olarak tahtı devralmıştır.

Âlim Han (1910-1920) dönemi Rusya için olduğu kadar Buhara Hanlığı için de önemli bir 10 yıllık dilimdir. Rusya Çarlığı Bolşevik İhtilali ile karşılaşırken Buhara Hanlığı da ceditçi aydınların oluşturduğu Yaş Buharalıların reform istekleri ve faaliyetleri ile karşı karşıya kalmıştır. İkisinin de sonuçta tecrübe ettiği ortak durum hem Çarlığın hem de hanlığın siyasi olarak ortadan kalkmasıdır. Buhara'daki dinî eğitimini tamamladıktan sonra Petersburg'ta modern eğitim alan Âlim Han, ilk iş olarak babası döneminde kısmen başlayan reform hareketlerini devam ettirerek bazı düzenlemeler yapmıştır. Bunlardan ilki devlet adamlarının ve rütbeli emirlerin kadırlardan rüşvet veya hediye almasının yasaklanmasına dairdir. Halkın nazarında çökmüş olan adalet duygusunu uyandırma yolunda hareket eden Âlim Han vergi düzenlemelerinin gerekliliğine de inanmıştır. Ancak bu devlet adamlarını rahatsız ettiği için uygulamaya konulamamıştır.¹¹⁹ Restorasyon işleri ile de ilgilenen emir medrese ve tarihi binaların onarımının yanında yeni cami ve ibadethaneler de yaptırmıştır. Yeni bir okul açtığı gibi masraflarını da kendisi karşılamıştır. Ancak emirin sarayda yaşamaya başlaması ve Rusça bilen, Rus neşriyatlarını takip ederek Rus fikirlerinden haberdar olan Kuşbegi Nasrullah'a olan güveni onun devlet işlerinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Nasrullah'ın Ruslarla iyi ilişkiler kurması ve nihayetinde Rus hükümetinin bir temsilcisi konumuna gelmesi bu durumu şahsi çıkarları için kullanmasına sebep olmuştur. Nasrullah'ın faaliyetlerinden haberdar olan diğer devlet adamları emirin desteğini de alarak onu ortadan kaldırmıştır. İlk yıllarını devlet adamlarının rekabeti içerisinde nitelikli bir kadrodan mahrum olarak geçiren Âlim Han, modern eğitim almasına rağmen hanlığı bu eğitim çerçevesinde şekillendirmekten yoksundur. Ayrıca Rus baskısının varlığı da emiri değişen dünyanın düzeninden uzak tutmuştur.

¹¹² Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 255.

¹¹³ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s. 129.

¹¹⁴ Hayit, *age*, s. 171.

¹¹⁵ Seymour Becker, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, s. 125.

¹¹⁶ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 257.

¹¹⁷ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 256. Ayrıca bkz. Muhammed Ekber Âşık Kabili, *Tarih-i Hüznî'l Mîlel-i Buhara*, W.U.F.A Yayınları, Peşaver 1992, s. 20.

¹¹⁸ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 257.

¹¹⁹ Hatunoğlu, *age*, s. 113.

Buhara’da okumuş Tatar mollaların Kazan ve çevresindeki medreselerde yetiştirdiği öğrenciler millî uyanış ve ıslahat taraftarı olan aydınlar olarak karşımıza çıkmıştır.¹²⁰ Rus coğrafyasında işgal altında olan hanlıkların aydınlarının başlattığı Cedit hareketi her bölgede farklı isimler olsa da amaçları idari reform, eğitim ıslahatı, bağımsız neşriyat ve Türkistan’daki tüm geri kalmışlığa çözüm üretmekti. Nasıl ki onlar laik, milliyetçi, yenilikçi düşüncüleri savunmaktaysa bu hareketin hemen hemen karşıtı olan kadimciler ise muhafazakâr ve stotükocu bir anlayış içerisinde idiler. Buhara’daki geleneksel yaşamın ne kadar kuvvetli olduğu ve yenilik taraftarı olan gençlerin ise ne denli hevesli oldukları göz önünde bulundurulursa Buhara’da yaşanan çatışmaların seviyesi açıkça anlaşılacaktır. Bu tartışmaların arasında kalan Emir Âlim Han ise kadimcileri desteklemesinden dolayı Feyzullah Hocayev, Abdulrauf Fitrat gibi dönemin ceditçilerinin gözünde gerici bir idarenin temsilcisi olmuştur. Yeni usulde açılan okullar ile başlayan tartışmalar, neşriyatlarda öne sürülen eleştiriler ile devam etmiş ve bu yayınların birer propaganda aracı olarak kullanılması neticesinde 1913 yılında hanlıktaki yayınlar kapatılmıştır.¹²¹ Bundan sonra 1913-1914 yıllarında modern eğitim veren okullar açma teşebbüsünde bulunulsa da bundan bir sonuç çıkmamıştır. Çünkü buradaki yenilik taraftarları diğer bölgelerde olanlar gibi Rus hükümetine doğrudan değil, emir vasıtasıyla bağlı olup onun idaresi altında yaşamaktadır. Bu sebeple hareketleri oldukça kısıtlanan bu yenilik taraftarları sonraki yıllarda Yaş Buharalılar adıyla ıslahatçılıktan devrimci-sosyalist siyasi bir oluşuma dönüşerek hem hanlığın hem de emirin kaderini tayin edecektir.¹²²

I. Dünya Savaşı’nın Rus Çarlığı için getirdiği yıkıcı etkileri fırsat bilerek idareyi kendi eline almaya çalışan Âlim Han yine savaş sayesinde daha önce ilhakına karar verilen hanlığın ömrünü uzatmayı hedeflemiştir. Ancak 1917’de Şubat İhtilali’nin gerçekleşmesi hanlığı emirin aklında hiç olmayan başka bir yöne, bağımsızlığa doğru yönlendirecektir. Âlim Han 1914-1917 yıllarını sakin geçiren reformist fikirlere sahip olan ceditçileri kontrol altında tutmaya çalıştıysa da 1917 yılı itibarıyla bunda başarılı olamamıştır. Bolşevik propagandadan oldukça etkilenen reformistler Rus Çarlığı’nın Bolşeviklerle olan mücadelesinde taraf olmuş ve Bolşeviklerle beraber hareket etmişlerdir.¹²³ Rus Çarlığı’nın geçici bir hükümete dönüşmesi ve Bolşeviklerin yeni bir idare oluşturma çabasına ortak olan Yaş Buharalılar da bu yeni düzene uyarak Buhara’daki emirliğin kaldırılması fikrini dile getirmeye başlamışlardır.¹²⁴ Bu fikir emirin sert tedbirleri ve baskısı ile karşılaşsa da geçici Rus hükümetinin baskısı ile Âlim Han 1917’de bir *Hürriyet Beyannamesi* yayınlamak zorunda kalmıştır. Ancak beyannamede geçen sözlerin uygulayacağına dair bir vaatte bulunmayan emir, sözlerin yerini getirilmemesini protesto eden ceditçilerin bazılarını tutuklamıştır.¹²⁵ İsteklerini bir kez daha emirin huzuruna çıkararak dile getiren Yaş Buharalılar bir sonuç elde edemeyince tüm güçlerini emirlik sistemini ortadan kaldırmaya vermişlerdir.

Ekim İhtilali ile birlikte Bolşeviklerin hâkimiyeti kesinlik kazandığında Yaş Buharalılar da kadrolarında değişiklikler yaparak Feyzullah Hoca önderliğinde bir teşkilatlanmaya gitmişleridir. Amaçları Osmanlı’daki meşruti yönetimin ilanı gibi emirlikte yönetim anlayışının değişmesiydi. Siyasi netice vermesini umdukları planlarını Bolşeviklerle paylaşan Yaş Buharalılar, Halk Komiserliği Şurası’nın başkanı olan Kolesov’un birliklerine katılarak 1918 yılında harekete geçmişlerdir. Bu harekette başarısızlığa uğrayan Bolşevikler geri çekilmek ve Âlim Han’ın taraf olduğu Kızıltepe Anlaşması’nı imzalayarak Buhara’nın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.¹²⁶ İlginç olan bu durumun Yaş Buharalılar arasında bir çözülmeye sebep olmasıdır. Zannediyoruz ki bu çözülmelerin nedeni, hareketin içerisinden ayrılan Osman Hoca, Feyzullah Hoca ve Polat Hoca gibi isimlerin Bolşeviklerin hanlığa saldırımlarının ardındaki esas durumu görmelerinden duydukları rahatsızlıktır. Çünkü sınıf mücadelesini temel olan Bolşevizm Rusya Türklerinin sıcak bakmalarının sebebi temelde bu sınıfsal farklılıklardan duydukları rahatsızlıklar değil daha çok sömürgeci Çarlık yönetimine alternatif oluşturacak bir sistem sunuyor olmasıydı. Ancak kısa sürede fark edilen durum Bolşeviklerin de Çarlık yönetimi ile benzer bir görünüm sergilemesiydi. Zira Kolesov’un Taşkent’te yaptığı konuşma bunu kanıtlar niteliktedir. Kolesov “Yerli halkın Sovyetlere karşı olan tutumları belli olmadığından ve proleter teşkilatları da bulunmadığından, Müslümanları ihtilalcı iktidarın yüksek mevkilerine getirmek mümkün değildir.” demektedir.¹²⁷ Bu arada bağımsız olan Buhara’da Âlim Hanı bekleyen üç büyük sorun vardı; diplomatik ilişkiler, askeri vaziyet ve iç sorunlar.

¹²⁰ Komatsu, *agm*, s. 604.

¹²¹ Nurettin Hatunoğlu, “Türkistan’daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarı Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Milli Mücadelesi ile İlgili Neşredilen Şiirler”, *Türk Harp Edebiyatı Konulu Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, s. 627-636.

¹²² Seyfettin Erşahin, *Abdulrauf Fitrat: Buhara’da Ceditçilik Eğitim Reformu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 78. Ayrıca bkz. Paolo Sartori, “İjtihad in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, Leiden 2016, s. 193-236; Seyfettin Erşahin, “Buhara’da Ceditçilik- Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdulrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, I, Sayı 3, Ocak-Nisan 1999, s. 213-255.

¹²³ Cihan Yalvar, “1918-1922 Yılları Arasında Emir Timur’un Mirası: Buhara Emirliği”, *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, Sayı 10, Mart 2017, s. 219.

¹²⁴ Hatunoğlu, *age*, s. 172.

¹²⁵ Yalvar, *agm*, s. 220.

¹²⁶ Hatunoğlu, *age*, s. 202.

¹²⁷ Chantal Lemercier Quelqejay, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, *Stratejik Açıda Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Ed.S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 83.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

Hanlığın diğer devletler tarafından tanınmasına önem veren Âlim Han ilk olarak hem en yakında olan hem de Ruslarla rekabet içinde olan İngilizlere temsilci göndermiştir. Ancak Afganistan'da başlayan bağımsızlık hareketi İngilizleri Buhara'dan uzaklaştırmıştır. Hal böyle olunca bu sefer Afganistan ile ilişkilerini geliştirme yolunda adım atan Âlim Han, buradaki bağımsızlık hareketinin getirdiği siyasi kargaşa sebebiyle beklentilerine karşılık bulamamıştır. Üstelik Afganistan'ın Bolşevikler ile ilişki kurmaları ve Buhara'ya sadece görüntüde destek vermeleri de bu ilişkinin Âlim Han'ın düşündüğü gibi gerçekleşmesini engellemiştir. Bunun dışında Buhara emiri bağımsız olan Hive Hanlığı ile de diplomatik ilişki kurmuştur. Rus saldırıları nedeniyle düzenli bir orduya ihtiyaç duyan hanlık için emir, ülke genelinde silah ve at toplamaya çalışmış ayrıca ordusunu da yerli halktan ve Afganlardan oluşturmuştur. Silah eksikliğini ise İngiltere'den yardım isteyerek tamamlamaya çalışan emir, Rus esiri olan Avusturyalı askerlerden de faydalanma yoluna giderek barut, silah atölyeleri açarak onlara burada silah üretmelerini emretmiştir.¹²⁸ Son olarak iç meselelere eğilen emir, Yaş Buharalıları etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Hareketin mensubu olan çoğu kişi idam edilmiş, bu harekete sempati duyanlar hapsedilmiş, ceditçi olduklarından şüphe duyulanların ise evleri basılmıştır. Ancak bu sert tedbirler Buhara ile sınırlı kalmış, Semerkand ve Taşkent'te olan Yaş Buharalıları etkilememiştir.¹²⁹

1920 yılına gelindiğinde Sovyetler, Türkistan'ın çoğu bölgesine hâkim olmuş ve geleneksel bir Rus politikası olarak yönünü yeniden Hive ve Buhara'ya çevirmiştir. Zeki Velidî Togan burada hanlığın akıbeti için önemli bir hadiseye işaret etmektedir. *Hatıralar* adlı eserde Togan bu konu hakkında şöyle yazmaktadır:

“Temmuz ayı sonunda bir hadise oldu (1918) Feyzullah Hoca ve Osman Hoca Türkistan'dan Moskova'ya gitmekte iken Dutov'un emniyet subayları tarafından yakalanarak, Bolşevik casusu suçlaması ile Orenburg Hapishanesi'ne atılmıştı. Bunların durumu bana bildirilince onları hapisten çıkarttım ve Buhara'nın durumu hakkında bunlardan geniş bilgi aldım... Bu bilgiler üzerine Emire bir heyet göndererek Buhara askerlerinin Akmescit ile Aral gölü arasındaki demiryolunu işgal etmesini teklif ettik. Hatta gerekirse ona asker göndererek yardım edeceğimizi de bildirdik. Fakat Emir bizim heyetimizi kabul etmeyerek kuşbegi ile görüşmelerini bildirmiştir. Kendisinin Moskova'da kim hâkim olursa onu Rusya'nın meşru hükümeti olarak tanıyacağını, Rusya ile yapmış olduğu anlaşmalara sadık kalacağını bildirdi. Oysa Emir az bir kuvvetle bunu yapabildi ama yapmadı. Neticede zararını 2 yıl sonra kendisi de gördü.”¹³⁰

Hive'nin 1920 yılında General Frunze komutasında ele geçilmesinden sonra sıranın Buhara'da olduğunu anlayan Âlim Han'ın, general ile yaptığı görüşmede savaş değil iş birliği anlaşması yapılması taraftarı olmuştur. Togan saldırıda bulunmak yerine anlaşma yolunu seçen Âlim Han'ı şu şekilde eleştirmektedir; “1918'de Buhara Emiri Âlim Han, Aral Gölü muntkasında Beyazlar, Başkırt ve Kırgızlar ile çarpışan Taşkent Rus Bolşeviklerini bir alay askeri ile yandan vurursa bu ülkenin onların zulmünden kurtulacağını biliyordu. Kızılları ortadan kaldırmak yolunda yardımda bulunursa bununla ancak Moskova'daki Sovyet Hükümeti'ni kızdırmış olacağını zannetti.”¹³¹ Âlim Han'ın bu tavrı çokça eleştirilirken onun nazarından bakıldığında hanlığın ömrünü biraz daha uzatabilmek için Bolşevik ve Menşevikler arasındaki savaşta kimin galip çıkacağını beklemek daha isabetli görülmüş olabilir. Hanlığın kaderindeki bu tarihî kırılma noktasındaki tarafsızlık Bolşeviklerin üstünlüğü ile sonuçlanan iç savaşın sonunda Lenin ile anlaşma konusunda da geç kalınmasına sebep olmuştur.

Buhara Hanlığı'nı işgal planı hakkında Taşkent ve Moskova yönetimlerinin yaptıkları görüşmeler sonucunda Emir'in iç savaştan istifade ederek İngilizlerden ve Afganistan'dan silah temin ederek durumunu güçlendirmeye çalışması ile bu harekâtın zorunluluğuna karar verilmiştir. Bu doğrultuda General Frunze tarafından 20 Mart 1920 tarihinde Emir'e savaşın başlayacağına dair işaretler verilmiştir. 1 Ağustos 1920'de hazır hale gelen birlikler Lenin'e gönderilen telgraf ile harekâtın başlayacağını bildirmişlerdir. Ancak gelen cevap hiçbir şey yapılmaması yönünde olmuştur. Çünkü Lenin'e göre Buhara topraklarına giriş sadece içeriden gelen bir talep doğrultusunda haklı sayılabildi.¹³² Bu cevap fikrî anlamda ikiye ayrılmış olan Yaş Buharalıları harekete geçirmiş ve Çarçoy şehrinde yaptıkları toplantı ile bir karara varma konusunda istişare etmişlerdir. Milliyetçi ve inkılapçı olan grup emirin darbe ile tahttan indirilmesini ve Kızıl Ordu'nun bu işe karıştırılmaması fikrini öne sürerken, İştirakiyyun ismini alan Bolşevizm yanlısı grup ise Kızıl Ordu ile beraber askerî harekât yapılması fikrindeydi. Toplantı sonucunda alınan karar Kızıl Ordu'nun yardımının alınması yönünde olmuştur.¹³³

General Frunze tarafından Sovyet Rusya ordusuna verilen emir üzerine 29 Ağustos 1920 gecesi başlayan saldırıların sonucunda hanlık dört gün içerisinde ele geçirilmiş, Emir Âlim Han ise şehri terk etmek zorunda kalarak Doğu Buhara'ya geçmiştir.¹³⁴ 6 Ekim 1920 tarihinde ilan edilen Buhara Halk Cumhuriyeti'nde yapılan Buhara Halk Temsilcileri Kongresi neticesinde cumhuriyetin başkanı daha sonra Sovyetlere karşı silahlı mücadele başlatıp Basmacıların safında yer alacak olan Osman Hoca olmuştur. Hanlıktan ayrılan Âlim Han'ın Doğu Buhara

¹²⁸ Hatunoğlu, *age*, s. 209-211.

¹²⁹ Hatunoğlu, *age*, s. 212-214.

¹³⁰ Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 187-188.

¹³¹ Zeki Velidî Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977, s. 175.

¹³² Hayit, *age*, s. 264.

¹³³ İbrahim Yarkin, “Buhara Emirliği'nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu”, *Türk Kültürü*, S. 76, Şubat 1969, s. 45.

¹³⁴ Glenda Fraser, “Âlim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920”, *Central Asian Survey CAS*, Vol. 7, No. 4, 1988, s. 51.

topraklarındaki ilk faaliyeti ise Sovyet yönetimine karşı 1917 yılında başlayan Basmacı Hareketi liderlerinin yanında yer almak olmuştur.¹³⁵ Ayrıca İngilizlere de bir yardım çağrısında bulunmuş, Buhara'ya yapılacak yardım Sovyet Rusya ile savaşı kabul etmek olacağından bu istek İngilizlerce kabul edilmeyerek sonuçsuz bırakılmıştır. Âlim Han'ın peşini bırakmayan Kızıl Ordu onu uzun süre takip etmiş, nihayetinde emirin Afganistan'a geçmek zorunda kalması ile Basmacı hareketinin tek elden yönetilmesi engellenmiştir. Bir daha Buhara'ya dönemeyen emir gibi Basmacılar da içlerinde önemli isimlerin olmasına rağmen Ruslar karşısında başarı sağlayamamıştır. Basmacılar arasında bulunan Enver Paşa'nın kaybını izleyen yıllarda sadece Maverâünnehir çevresindekiler değil İdil-Ural'da bulunanlar da mücadelelerini yarıda bırakıp Sovyet topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Edward Allworth Türkistan Türklerinin yaşadıkları siyasi ve tarihî süreci tek bir cümleyle; "*Buhara, Hive, Hokand ve Semerkantlı Özbek vatanseverler, Çarlık döneminde kısa süren bağımsızlıklarının Sovyet Rusya baskısı ile ellerinden alınmasını seyretmişler ve ardından milliyetçilik ruhunu geliştirmek için genç Özbekleri geçmişin kültürüyle eğitmeye başlamışlardır*"¹³⁶ şeklinde oldukça isabetli olarak ifade etmektedir.

Son olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği idari sistemi içinde şekillenen Türkistan'da Buhara Halk Cumhuriyeti'nin adı 1923 yılında Bolşeviklerin idaresi altında değiştirilerek Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almış, 20 Eylül 1924 tarihinde ise bu cumhuriyet tamamen ortadan kaldırılarak toprakları yeni kurulan Sovyet cumhuriyetleri Türkmenistan ve Özbekistan arasında paylaştırılmıştır.

SONUÇ

Şeybanî hanedanı ile 1500 yılında ortaya çıkan Buhara Hanlığı, Türkistan hanlıkları içerisinde güçlü bir pozisyona yerleşmiştir. Hokand ve Hive hanlıklarına göre ekonomik ve siyasi istikrar gösteren hanlık daha sonraki dönemde iç karışıklıklar sebebi ile hanedan değişikliğine mecbur kalmıştır. 1599 yılında hanlığın yönetimini devralan Astrahanîler döneminde ise beyler arasındaki çekişmeler, Nadir Şah'ın hanlığı işgali ve yükselen Mangıt otoritesi sebebi ile çok verimli bir dönem geçirilmemiştir. Astrahanîlerin son dönemlerinde Mangıt kabilesinden gelen emirlerin devlet yönetimindeki hâkimiyeti o kadar artmıştır ki kaynaklarda Astrahanîler hanedanının sonu 1785 tarihinden daha önceki yıllara gitmektedir. Nihayetinde son Astrahanî hanının Mangıtlar tarafından öldürülmesi ile Buhara Hanlığı'nda sadece hanedan değişmemiş, 1500'den beri süre gelen Cengiz soyuna mensubiyet de artık yok olmuştur. Cengiz'e bağlı kabilelerden biri olan Mangıtların idaresinde hanlık eski geleneksel otoritesine sahip olsa da bu çok uzun sürmemiş, Rus işgali tüm Türkistan'da ve İdil-Ural'da olduğu gibi Buhara'da da tüm dengeleri değiştirmiştir.

Türkistan hanlıkları içerisinde güçlü durumda olan Buhara Hanlığı, bu vaziyetin ehemmiyetini kavrayamamış, gücünü hanlıkları kendi idaresinde toplamak adına kullanmıştır. Bu durum hanlıktaki siyasi otoritesizliğin temel sebebinin oluşturmuştur. Ayrıca Şii İran'ın, Orta Doğu ile Türkistan arasındaki bağlantı yollarını kapatması Türkistan'ın iktisadi hayatını olumsuz etkilemiştir. Bu sadece ekonomik gerilik değil aynı zamanda kültürel ve sosyal geriliği de beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar Rusya'nın Türkistan'ı işgalini kolaylaştırırken Buhara'nın dünyaya açılan kapısının Rusya'dan ibaret olmasına neden olmuştur. Ancak Rusya buradaki hanlığı ortadan kaldırmak yerine dışarıdan yönetmeyi kendi çıkarlarına daha uygun bulmuştur. 1867 yılında oluşturulan Türkistan Genel Valiliği ile Buhara başta olmak üzere diğer hanlıkları da sıkı kontrol altında tutan Rusya, demiryolu, vergi usulleri, köle ticaretinin yasaklanması gibi yenilikler getirirken aynı zamanda kendi nüfus idaresini de şekillendirmiş, hanlık çevresine Rus göçmenlerini yerleştirmiştir.

20. yüzyıl hem Buhara hem de Rusya için ortak bir kader getirmiştir. Buhara Hanlığı'nın Çarlık tarafından tamamen ortadan kaldırılması için hiçbir sebebin kalmadığı bir dönemde başlayan I. Dünya Savaşı, ekonomik yönden tüm Rus topraklarını zorlarken kökeni daha öncesine dayanan ancak savaş yıllarında teşkilatlanmasını tamamlayan Bolşevik hareketi siyasi ve fikrî anlamda Türkistan coğrafyasını da etkisi altına almıştır. Rus Çarlığı'nı ortadan kaldıran bu sosyalist hareketin Buhara'daki etkisi ise Buhara emirini hedef alan bir konuma hızla geçmiştir. Bu kargaşa ortamında 1918 yılında bağımsızlığını kazanan Buhara Hanlığı, genç bir oluşum olan Sovyetlerin, Türkistan'ın güney kesimindeki ilerleyişi süresince sadece iki yıl bağımsız kalmış bu tarihten sonra Rus Çarlığı ile aynı kaderi paylaşmıştır.

Buhara Hanlığı'nın Türkistan tarihindeki yerine bakacak olursak hanlığın Şii-Sünni çatışmalarının ortasında kaldığını kültürel olarak Fars kültüründen etkilendiğini ancak siyasi olarak İran etkisinin Türkistan içlerine girmesini çoğunlukla engellediğini söyleyebiliriz. Türkistan hanlıkları içerisinde daha güçlü konumda bulunan Buhara, şayet kabiliyetli idarecilere sahip olsaydı Rus işgaline de uzun süre direnebilme gücünü gösterebilirdi. İki yıllık bağımsızlık dönemi bize bu mücadele ruhunun işaretini vermeye yetmektedir. Buhara Hanlığı'nın siyasi kargaşa yılları ve işgal altında geçirdiği dönemleri bir kenara bırakırsak hanlığın tarihe kazandırdığı birbiri ile bağlantılı iki önemli husus vardır; bunlar eğitim ve ceditçiliktir. Türkistan ilim tarihinde önemli bir yeri olan

¹³⁵ Glenda Fraser, "Basmachi I", *Central Asian Survey CAS*, Vol. 6, No. 1, 1987 s. 58; Ayrıca bkz. Hatunoğlu, *age*, s. 230.

¹³⁶ Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, Publications in Near & Middle East Studies Columbia University, Netherlands Mouton & Co, London, The Hague Paris 1964, s. 50.

ASTRAHANİLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

Buhara medreseleri uzun yıllar İstanbul medreselerini dahi gölgede bırakmıştır. Ancak bir süre sonra Türkistan'da dinî ilimlerin merkezi olan Buhara değişen dünyaya, modern bilimlere uyum sağlayamamıştır. Bu durum siyasi gelişmelerin sonucu olup modern eğitim alan gençlerin Buhara'ya geri dönmeleri ile net olarak görülmüştür. Eğitimlerini Rusya'da ya da Batı tarzı eğitim kurumlarına sahip Osmanlı ülkesinde almış, Buhara'ya döndükten sonra da halkın dünya görüşünü değiştirmeye çalışmışlardır. Eski eğitimi yeterli bulmamış, yeni eğitim kurumları açmak istemişler ancak reform karşıtı, geleneksel medrese eğitimine bağlı kimselerce bu talepleri engellenmiştir. İşte bu durumda ortaya çıkan yenilik hareketi en sert çatışmaların yaşandığı Buhara'nın kaderine de etki etmiştir. Buhara Hanlığı, diğer tüm özelliklerinden önce hem geleneksel dinî eğitim kurumları olan medreseleriyle hem de yeni fikirler doğrultusunda ortaya çıkan reform hareketleri ile Türkistan hanlıkları içerisinde farklı bir yere sahip olmuştur.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

AKBIYIK, Hayrunnisa, "Mangıtlar", *TDVA*, C. XXVII, 2003, ss. 570-571.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.

ALPARGU, Mehmet, "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Mehmet Alpargu, M. B. Çelik, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, ss. 273-283.

ALLWORTH, Edward, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present a cultural history*, Hoover Institution Press, Stanford-CA 1990.

ALLWORTH, Edward, "Central Asia in the 20th Century", *EI*, Volume V, ss. 207-210.

ALLWORTH, Edward, *Uzbek Literary Politics*, Publications in Near & Middle East Studies Columbia University, Netherlands Mouton & Co, London, The Hague Paris 1964.

ANNANEPESOV, M., "Relations Between the Khanates and with Other Powers", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, ss. 83-89.

AYNÎ, Sadreddin, *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*, SSSR Halkının Merkezî Neşriyatı, Moskova 1926.

BAİLEY, F. M., "A Visit to Bokhara in 1919", *Geographical Journal*, Vol. 57, No:1, 1921, ss. 75-95.

BALA, Mirza, "Buhara", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 761-771.

BARTHOLD, W., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kazım Yaşar Koparan, İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

BARTHOLD, W., "Mangıt", *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, ss. 284-285.

BAUMANN, F. Robert, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 577-586.

BECKER, Seymour, "Russia's Central Asian Empire 1885-1917", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and New York 1987, ss. 235-256.

BECKER, Seymour, *Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Routledge Curzon, London 2004.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), ed. Cevat Ekici, Kemal Gurulkan, Ankara, 2005.

BİĞİ, Muhammed Zahir, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

BREGEL, Yuri, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Bloomington 2000.

BREGEL, Yuri, "Bukhara III. After the Mongol Invasion", *EI*, Volume IV, ss. 515-521.

BREGEL, Yuri, "Bukhara IV. Khanate of Bukhara and Khorasan", *EI*, Volume IV, ss. 521-524.

BREGEL, Yuri, "Central Asia VII. in the 18th-19th Centuries", *EI*, Volume V, ss. 193-205.

BREGEL, Yuri, "Historiography XII. Central Asia", *EI*, Volume XII, ss. 395-403.

BREGEL, Yuri, "Mangit," *EI2* VI, ss. 417-419.

BREGEL, Yuri, *Bibliography of Islamic Central Asia I-II*, ed. Denis Sinor, Bloomington 1995.

BREGEL, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden-Boston 2003.

BREGEL, Yuri, "Reviewed work: The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702 by Audrey Burton", *The Journal of Asian Studies*, Vol. 57, No. 3, August 1998, ss. 849-851.

"Buhara İnkılabı" (Baş makale), *Yaş Türkistan*, S. 22, Eylül 1931, ss. 1-9.

BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara*, Vol. I, II, III, London 1834.

BURTON, J. Audrey, "Who Were the First Ashtarkhanid Rulers of Bukhara?", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, Vol. 51, No. 3, October 1988, ss. 482-488.

BURTON, J. Audrey, *Bukharan Trade 1558-1718*, Papers on Inner Asia, no. 23, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1993.

BURTON, J. Audrey, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, St. Martin's, New York 1997.

CHARTERJEE, Suchandana, "Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde İttifakların Şekillenmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 775-782.

CONOLLY, Arthur, *Journey to The North of India, Overland from England, Through Russia, Persia, and Afghanistan*, London 1838.

ÇELİK, M. Bilal, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", *History Studies: International Journal of History*, C. 4, S. 2, July 2012, ss. 95-119.

ÇELİK, M. Bilal, "Mangitlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 3, Ankara 2012, ss. 781-800.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Mili Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

EMİR SEYİT ÂLİM HAN, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, haz. A. İrisov, Fen Neşriyat, Taşkent 1991.

ERŞAHİN, Seyfettin, "Buhara'da Ceditçilik- Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdulrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, I, S. 3, Ocak-Nisan 1999, ss. 213-255.

ERŞAHİN, Seyfettin, *Abdulrauf Fıtrat: Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

EVERSMANN, Eduard, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823.

FİTRAT, Abdulrauf, *Emir Âlim Hannung Hukumranlık Devri*, yay. haz. H. Marifet, Taşkent 1992.

FRASER, Glenda, "Âlim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920", *CAS*, Vol. 7, No. 4, 1988, ss. 47-61.

ASTRAHANÎLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

FRASER, Glenda, "Basmachi I", *Central Asian Survey CAS*, Vol. 6, No. I, 1987, ss. 1-75.

GASPIRALI, İsmail, "Buhara'da Ne Gördüm?", *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 606-616.

HATUNOĞLU, Nurettin, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

HATUNOĞLU, Nurettin, "Türkistan'daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarı Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Millî Mücadelesi ile İlgili Neşredilen Şiirler", *Türk Harp Edebiyatı Konulu Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, ss. 627-636.

HATUNOĞLU, Nurettin, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 482-526.

HAYÏT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

KAZEMİGHALİNGHİEH, Hormoz, *Sefârenâme-i Buhara: Tarihi ve Siyasî Bir Raporun Tercümesi ve Tahlili*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

KHALİD, Adeeb, "Society and Politics in Bukhara 1868-1920", *Central Asian Survey*, Vol. 3, No. 4, 2000, ss. 367-396.

KOCAOĞLU, Timur, "Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları /Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)", *Türkler Ansiklopedisi*, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 741-759.

KOMATSU, Hisao, "Buhara ve Kazan", *Kongreye Sunulan Bildiriler (IX. Türk Tarih Kongresi 1981)*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, ss. 601-604.

KÜGELGEN, von Anke, "Bukhara VIII. Historiography of the Khanate 1500-1920", *EI*, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/bukhara-COM_7183?s.num=7&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:15)

KÜGELGEN, von Anke, "Manghits", *EI*, (online) https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/manghits-COM_1213?s.num=3&s.au=Anke+von+K%C3%BCgelgen (erişim tarihi: 04.04.2020 erişim saati: 15:45)

KÜGELGEN, von Anke, *Die Legitimierung Der Mittelasiatichen Mangutendynastie in Den Werken Ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, Beuruter Texte und Studien 86, Orient Institut, İstanbul 2002.

LAZZERINI, Edward J., "From Bakchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, No. 4, 1984, ss. 77-88.

LOGOTEF, D. I., *The Land of Wrong: The Khanate of Bokhara and Its Present Condition*, translated for the Division of the Chief of the Staff- Army Head Quarters, The Government Monotype Press, India 1910.

McCHESNEY, R. D., "The Chinggisid Restoration in Central Asia: 1500-1785", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank, P.B. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, ss. 277-302.

McCHESNEY, R. D., "Central Asia VI. in the 16th-18th Centuries", *EI*, Volume V, s. 176-193.

MEYENDORF, von Baron, *A Journey From Orenburg To Bokhara in the years 1820*, Spectator Press, Madras 1840.

MUHAMMED EKBER ÂŞIK KABİLİ, *Tarih-i Hüzni'l Milel-i Buhara*, W.U.F.A Yayınları, Peşaver 1992.

MUKMİNOVA, R.G., "The Shaybanids", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, s. 35-46.

MUKMİNOVA, R.G., "The Janids (Astarkhanids)", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, s. 47-55.

MUKHTAROV, A., "The Manghits", *History of Civilization of Central Asia*, Volume V, Unesco Publishing, Italy 1996, s. 55-62.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Canoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, 1993, s. 154-155.
- ÖZDEMİR, Emin, “Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan’a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri”, *History Studies- International Journal of History*, C. 2, S. 2, Ankara 2010, ss. 113-126.
- QUELQJAY, Chantal Lemercier, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, ed. S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 79-112.
- SABOL, Steven, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 587-595.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984.
- SARAY, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.
- SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 561-576.
- SARTORİ, Paolo, “İjtihad in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59, Leiden 2016, s. 193-236.
- SCHUYLER, Eugene, *Turkistan: Notes of a Journey in Russia Turkestan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, New York 1876.
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan Seyahatnamesi*, çev. Kolağası Ahmed, yay.haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Kemal Özcan, İshak Keskin, İstanbul 2003.
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, İstanbul 2007.
- SKRİNE, F. Henry; Ross, E. Denison, *The Heart of Asia History of Russian Turkestan*, Methuen&Co., London 1899.
- SOBOLEV, L., *Latest History of Khanates of Bokhara and Kokand*, translated P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.
- SOUCEK, Svat, *A history of Inner Asia*, Cambridge Press, Cambridge 2000.
- SPULER, Berthold, “Central Asia From the Sixteenth Century to the Russian Conquests”, *The Cambridge History of Islam*, Volume I/A, ed. P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 468-494.
- ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.
- ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul 1977.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Şeybâniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, 2010, s. 45-47.
- VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia*, London 1864.
- VAMBERY, Arminius, *History of Bokhara*, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein 1979.
- YALVAR, Cihan, “1918-1922 Yılları Arasında Emir Timur’un Mirası: Buhara Emirliği”, *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, Sayı 10, Mart 2017, s. 213-233.
- YARKIN, İbrahim, “Buhara Emirliği’nin Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, *Türk Kültürü*, yıl VII, sayı 76, Şubat 1969, s. 41-47.
- YETİŞGEN, Memet, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process, and Aftermath of Russian Invasions*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

ASTRAHANÎLER VE MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI (1599-1920):

GENEL HATLARIYLA KAYNAKLARI VE SİYASİ TARİHİ

ZARCONE, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007.

WOLFF, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London 1845.